

Det frihetstida statsskicket utvecklings- möjligheter

Historien sysselsätter sig ju med vad som verkligen tilldragit sig och icke med vad som skulle ha hänt, om en viss tilldragelse icke inträffat. Vi kunna dock icke underlåta att gång efter annan låta tanken gå till vad som var möjligt men ej blev verkligt, och detta särskilt när en händelse inträffar, som brutalt sätter stopp för en längesedan inslagen kurs. Så är i eminent mening fallet med det avbrott i svensk författningsutveckling, som ägde rum den 19 aug. 1772. Envar, som finner den revolution berättigad, som då ägde rum, gör gällande, att Sverige därförutan skulle gått Polens öde till mötes och utplånats som självständig stat. Envar, som icke så gör, visar först och främst hän på de konstitutionella värden, som genom omvälvningen gingo förlorade. Det är detta senare, som är syftet med denna utredning. De löften, som den frihetstida utvecklingen gav, äro ju en verklighet redan de och förtjäna som sådana en redovisning. De höra historien till. Om jag går framåt i tiden efter nämnda datum, så är det icke för att berätta vad som därefter skulle ha hänt, om ej Gustaf III fått sin vilja fram, en orimlig och motsägelsefull uppgift, utan för att av vad som då verkligen hände vinna upplysning om, huruvida nämnda farhågor voro berättigade.

I

Till utgångspunkt för min framställning tar jag rimligt nog det frihetstida statsskicket, men icke såsom det empiriskt gestaltade sig utan som idé, och gör då omedelbart en värdering, som de

flesta måste finna paradoxal. Den parlamentarism, som det förkunnar i orden att konungen kontrolleras av rådet, rådet av ständerna och ständerna av grundlagen och tillkommande ständer, har den rytm, som är livets egen och kontrasterar bjärt mot den balanslära, som låter den ena statsmakten motväga den andra och som leder till stagnation. Den inbjuder till problemens utredning genom en fortgående diskussion, en dialektisk process, som präglar allt sunt mänskligt tankeliv. Thorild har bäst fattat innebörden av det för frihetstidens författning konstitutiva partiväsendet, då han talar om en stor och publik rättegång, i vilken folkets högsta vett om väl och ve är domaren och i sin fulländning leder till att begreppet om allmänt väl blir så klart, att man ej mer kan tvista därom än man tvistar om svart och vitt, om natt och dag.

Som idé betraktad är frihetstidens författning idealisk. Som empirisk verklighet ter den sig annorlunda. Den är bemängd med allehanda bråte, reminiscenser från gångna tidevarv med annan inställning, bråte, från vilket den söker frigöra sig likt mannen, som bryter sig ut ur klippan. I olika utsträckning har den kommit till klarhet med sig själv, allteftersom dess olika principer äro i fråga. Jag särskiljer härvid, som jag redan gjort i en liten skrift, Levande och dött i frihetstidens statskick av 1947, fyra levande principer: den konstitutionella – ordet här taget i mera snäv betydelse – som avser förhållandet mellan konung och råd, den parlamentariska, som avser förhållandet mellan råd och ständer och den demokratiska, som avser förhållandet mellan ständer, dvs. folkrepresentationen, och folket självt. Över det hela breder sig den publicistiska principen, tryckfrihetsbegreppet, som den atmosfär, uti vilken hela det politiska livet andas och har sin varelse.

Den första principen – den konstitutionella – har så till vida nått sin fulländning, som vår tid icke hunnit utöver den princip, som frihetstiden kommit fram till, då den förkunnar, att

konungen icke kan fela emot riket, då han styr det med råds råde. Ministeransvarigheten, som man kallat för den konstitutionella statens finaste mekanism, var förverkligad redan av frihetstiden. Den svenska liberalismens främste representant i detta sekels början kunde också förklara, att bestämmelserna i 1720 års RF att konungen äger styra riket med, således icke utan, än mindre mot råds råde gav ett korrekt uttryck för förhållandet mellan konungen och hans rådgivare i en konstitutionell stat. Konungen skulle vara hänvisad till representativa uppgifter allena enligt den uttydning, man på auktoritativt håll gav av uttrycket »konungens höghet» uti regeringsformens ingress såsom ett »attributum representationis et majestatis imperii». Endast genom förmedling av rådet kunde konungen träda i förbindelse med ständerna, vad Gustaf III fick veta, när han erbjöd sin medling i striden mellan adel och ofrälse vid frihetstidens sista riksdag. Först ett av rådet fattat och med vederbörlig kontrasignation försett beslut kunde talmännen överbringa till plena. Men den konstitutionella principen var icke konsekvent genomförd. Vissa mindre betydande ärenden, s.k. kabinettsärenden, fick kungen avgöra på egen hand, och i rådet hade han två röster, vilket, trots den skonsamma formulering RF § 25 ägde, drog, såsom man från konservativt håll förklarar, ned konungen i paritet med rådsherrarna, hans undersåtar. Inkonsekvensen insågs och framhölls också av ständerväldets tidskriftsorgan, Ärlig Svensk, som ville att alla »regalier» skulle avskaffas till fromma för konungens egen värdighet. I samband med 1756 års misslyckade revolutionsförsök var också tanken uppe att hänvisa konungen till »pur representation». Anomalierna fingo stå kvar. Inkonsekvenserna äro att beklaga, men ha ej vållat författningens undergång.

Förutsättningarna för den frihetstida parlamentarismen voro givna genom regeringsformens bestämmelser om rätt för ständerna dels att, då rådsplatser blevo vakanta, upprätta förslag

på tre herrar, inom vilka konungen ägde att utnämna en till riksråd, dels att efter företagen granskning av rådsprotokollen eventuellt ställa rådsherrarna till ansvar för avgivna rådslag. Någon parlamentarism kan man dock ej tala om, förrän efter tvåpartisystemets uppkomst. Riksdagens majoritetsparti, det var första gången hattarna, använde sin granskningsrätt för att entlediga sina motståndare inom rådet och sin förslagsrätt till att däri insätta medlemmar av det egna partiet. 1739 års åtgärd erkändes i ett så auktoritativt dokument som den för kronprinsen upprättade läroboken i svensk statsrätt, såsom ett normerande prejudikat. Av det använde sig sedan i sin tur mössorna för att 1765 taga regeringsbestyren i sin hand. Partibildningarna erkändes allmänt såsom fullt lojala former för det politiska arbetet. Undvikas kunde de icke i en fri nation och komme det just an på denna att vid valen till riksdagen ge segerkransen åt det parti, som kunde förmodas styra riket bäst. Icke blott inom riksdagen skapades partiorganisationer, som överbryggade ståndsmotsättningarna. Mot slutet av frihetstiden bildades även formliga landsorganisationer för reglerandet av riksdagsmannavalen. En spirituellt skald skapade slagordet: parti är fria staters liv.

Renodlad blev parlamentarismen dock aldrig. Inkonsekvensen och icke principen ledde till vad som kanske blev frihetstidens svåraste brist, värre har man kunnat säga ju längre tiden led, nämligen en svag regering.

Inkonsekvent från parlamentarisk synpunkt var redan konungens andel i rådsutnämningarna. Denna sökte man dock, dels genom praxis dels genom uttryckliga lagbestämmelser, reducera till det minsta möjliga. I stället för att förete alla rådsförslagen på en gång framlade man dem successivt och fyllde efterhand ledig plats med nytt kandidatnamn. Då konungen à tout prix ville undgå viss för honom misshaglig politiker, bestämde man sedan ytterligare, att den, som tre gånger stått på rådsförslag, fjärde gången en vakans uppstod skulle vara själv-

skriven. Bestämmelsen hade intet med anciennitetsprincipen att göra. En dekapitering av regeringspartiet omöjliggjordes tidigt genom bestämmelsen, att när det gällde premierministern, dvs. kanslipresidenten, endast en person skulle uppföras på förslag. Konungen kunde eller ville så litet förstå parlamentarismens väsen, att han genom s.k. kompositioner sökte åvägabringa plats för båda partierna inom regeringen och detta t.o.m. utan hänsyn till partistyrkorna. Och mössorna gingo honom, när de vid 1771–72 års riksdag kommo i majoritet, så till vida till mötes som de utan hänsyn till denna upprättade ett förslag på idel hattar. Man kan förstå, att en sådan av konungen omhuldad splittring inom regeringen bidrog till att göra denna svag. Det är icke att förmoda, att mössorna i längden skulle visat sådan flathet utan tagit ut vad den parlamentariska förtroendepincipen – man använde under frihetstiden samma slagord, som nu till dags – tillstadde dem. En annan sak är att en förslagställare utanför partierna yrkade, att i en regering alltid skulle finnas en representant för minoritetspartiet såsom vederbörlig kontrollant.

En och kanske skulle många vilja säga den viktigaste orsaken till den frihetstida regeringens svaghet var att rådet som regering hade en konkurrent i riksdagen själv. Att frihetstidens riksdag var en regerande riksdag är ju ett vedertaget slagord. I så stor utsträckning lade den hand vid förvaltningsärenden, att det kunnat sägas, att, om riksdagen jämt varit samlad, ämbetsverken kunnat upphöra med sin verksamhet. Herlitz har dock framhållit, huru både ursäktlig och försvarlig riksdagens nämnda verksamhet var med hänsyn till dess rotfäste i den lokala självstyrelsen. »Riksens ständer, församlade vid riksdagarna, voro ej annat än en annan form för de ständer, som i landsorten förvaltade sina egna angelägenheter eller betrodde med rikets.»¹

¹ Se HERLITZ, Svensk självstyrelse, 1925 s. 139. Jfr. HERLITZ i Statsv. Tidskr. 1921 s. 153 f., och dens., Grunddragen av det svenska statsskickets historia, 1:a uppl. s. 163 f.

Stötande för en modern iakttagare är dock ståndens ingripande i fråga om ämbetsutnämningar. Klagan inför riksdagen över begången »prejudice» var tillåten, och på eget initiativ togo ständerna särskilt vid riksdagarna 1746–47 och 1760–62 hand om sådana. Det väckte dock sådant ogillande, att man vid 1765–66 års riksdag fann för gott att med önskat resultat förbjuda den förra och i det närmaste avstå från det senare. Malmström framhåller med skäl, att man bör räkna ständerna till godo, när de gjorde bättring, även om de i andra avseenden framhårdade i sina synder.²

Särskilt betydelsefull i nu aktuell fråga är sekreta utskottets maktställning. Det var en folkrepresentation också det fast i andra graden – det utsågs ju av de tre högre stånden i proportionen två, ett, ett och var, då det blott bestod av hundra ledamöter, som sammanträdde under ett tak, vigare än plena. Dess makt var dock i sjunkande vid frihetstidens slut till följd av den seger för publicitetsprincipen, som vi senare skola tala om. Dess beslutande makt inskränktes till hemliga utrikesärenden. Som en särskilt farlig rival om regeringsmakten kunde rådet ej ha skäl att framdeles betrakta detsamma. Nämnas kan, att utskottet på sin ordförandes förslag åtskildes på morgonen den 19 aug. 1772 för att, som historikerna med viss tillfredsställelse annotera, aldrig mer sammanträda.

Orsaker till regeringens svaghet äro också att finna i formerna så väl för rådsförslagets uppgörande som för rådets entledigande.

Enligt grundlagen skulle rådselektorerna, som utsågos av de tre högre stånden, »förena sig» om förslagen. Detta tolkades så att enhällighet skulle åvägbringas. Detta ledde vid frihetstidens sista riksdag till att framstående mössor ratades till förmån för nummerkarlar, som de hattpartiet tillhöriga adliga

² Se MALMSTRÖM, Smärre Skrifter, 1889, s. 207.

elektorerna kunde finna sig tillrätta med. Majoritetsprincipen var ju annars godtagen såsom en sorts helig regel. Varför då, tyckte många, i ett sådant fall som det föreliggande praktisera ett polskt liberum veto. Man behöver ej vara någon okritisk optimist för att förmoda, att nämnda osed snart skulle frångåtts.

Ännu mera betydde det att frihetstiden icke kom fram till en bestämd åtskillnad mellan straffrättsligt och politiskt ansvar. Ville ett i riksdagen segrande parti bli kvitt motpartiets ledamöter av regeringen, fick det söka sak med dem och så få ständerna själva eller sekreta utskottet eller en ständerkommision att döma dem såsom förbrytare förlustiga sina ämbeten. Det hände att brottet bestod i ett verkligt grundlagsbrott eller i avvikelse från av ständerna eller av sekreta utskottet utfärdade instruktioner, men ofta gjorde sig de makthavande skyldiga till rena chikaner, som väckte mycken förbittring. De parlamentariska partiskiftena, som numera äro tämligen smärtfria procedurer, blevo ett slags små revolutioner, vad särskilt underströks av Gustaf III i hans strafftal till ständerna den 21 aug. 1772. Där jämförde han också oförskyllt nog de båda partierna med skilda folkslag. Yrkandena framställdes dock – oftare ju längre tiden led – att rådsämbetena skulle bli ambulatoriska eller bättre uttryckt tillsättas riksdag för riksdag med möjlighet att omvälja riksråd, för vilka ständerna fortfarande hyste förtroende. Därigenom skulle förebyggas att rådsämbetena skyddes och ratades av hederliga ämbetsmän, som föredrogo att stanna på lägre och tryggare poster. Förändringen vore också en konsekvens av det fullmäktigbegrepp, som applicerades på rådsherrarna i relation till ständerna, som voro deras principaler. En fullmäktigs egenskap vore aldrig, sades det, perpetuus med mindre principalen så ville. Därjämte framställdes förslag att riksråden för verkliga ämbetsfel skulle stå till ansvar inför en på förhand konstituerad opartisk riksrätt. Intetdera förslaget blev dock förverkligat. Det mest differentierade förslaget om råds-

ämbetenas förvandling till förtroendeämbeten framställdes ett par månader före tidevarvets utgång på riddarhuset och blev där begravet.

En viktig orsak till regeringens svaghet var också att rådsämbetena endast kunde besättas med adelsmän jämlikt adelsprivilegierna, som reserverade rikets högre ämbeten för detta stånd. Vad detta betydde kan envar förstå, som tar i betraktande, att mössorna, den utgående frihetstidens dominerande parti, hade sina främsta försänkningar i de ofrälse stånden. Privilegiet vore, förklarade de ofrälse stånden i en särskild resolution vid frihetstidens slut, stridande mot både naturens och Sveriges lag. Men när rådsförslag skulle uppgöras, vågade de icke uppsätta ofrälse män därå. Hade saken drivits till sin spets, skulle nog också bondeståndet framträtt med anspråk på att få utse rådsselektorer.

Termen »förtroende», applicerad på förhållandet mellan riksdagens majoritetsparti och regeringen användes, såsom alla vet, alltjämt. Fullmäktigtermen skulle däremot en modern minister icke vilja kännas vid. Den innebär en sorts subordination för den, på vilken den appliceras. En framstående parlamentariker i våra dagar vill i stället framträda som ledare för sitt parti och om detta befinner sig i majoritet, även för riksdagen. En dylik ställning kunde dock ej komma i fråga för en frihetstida rådsherre, ty han ägde, även om han var huvudman för sin ätt, icke tillträde till riddarhuset och naturligtvis ej heller till något av de ofrälse stånden. Orsaken härtill låg i den överordnade ställning han intog till dem, som hade säte och stämma på riddarhuset och till stor del utgjordes av ämbetsmän. Man skulle i en så hög herres närvaro sett ett försök till förmynderskap. Detta är ännu en orsak till den frihetstida regeringens svaghet och icke den minsta. En ledande regering kunde man av detta skäl icke erhålla. Om man insåg felet under tidevarvet må lämnas osagt. Påtalat blev det i alla fall icke. Det bör dock till ursäkt anföras, att det dröjde ända fram till 1859–1860 års

riksdag innan svenska statsråd som sådana fingo tillträde till ståndens plena.

Det var många orsaker, som kunde anföras till att den frihetstida regeringen ej hade någon stark ställning och att ställningen blev svagare ju längre tiden led. Inbördes äro orsakerna, som vi sett, rätt disparata. På ett undantag när insågos bristerna och aktualiserades botemedlen. Ingen vet, huru det hade gått, om icke revolutionen kommit. Ett bekymmer återstår dock att anföras om också icke för den prestige, en regering bör åtnjuta, så för parlamentarismens framtid. Detta styrelsesätt förutsätter, att partier existera och helst endast två. Mösspartiet hade vid tidevarvets slut en så stark ställning att makten tycktes tillkomma det för överskådlig framtid. Huru skulle det gå med den rytmiska växling, som vi ovan angivit vara omistlig för ett sådant styrelsesätt? Man bör dock ej göra sig bekymmer i onödan. Enighet i åsikter kan dock ej vara beständig. Alltid uppstår schism igen, stark nog för uppkomsten av ett nytt parti, som till en början fungerar som k. m:ts trognaste opposition och sedan övertager regeringen.

Vi äro därmed framme vid relationen mellan ständer och valmanskår och därmed också vid den demokratiska princip, som jag också anser utmärkande för det frihetstida statskicket. Den hade dock ej hunnit så långt i utveckling som den parlamentariska och än mindre så långt som den konstitutionella. Blott i ett avseende hade man nått en ståndpunkt så modern, att den senare ej kunnat distanseras. Det är, när det gäller det rättsliga förhållandet mellan kommittenter och riksdagsfullmäktige. Anhängarna av den på 1740-talet förkunnade principalatsläran hade uttytt fullmäktigebegreppet så att vad vi nu kalla imperativt mandat blev konsekvensen. Läran blev dock ex officio gendriven under framhållande av att riksdagsmännen hade sin makt av grundlagarna, som också i riksdagsmannafullmakterna angåvos som deras rättesnöre. Väljarna hade en-

dast att utpeka vem och vilka, som hade att utöva den grundlagsenliga makten. Dock representerades de förra av de senare i kraft av en från engelsk rätt hämtad fiktion att varje medborgare vore att anse som närvarande i riksdagen. Senare riksdagsordningar av 1810 och 1866 ha icke haft något nytt att tillägga i sin första §. Gärna urgerade man i samband med principalatslärans fördömande tesen att ständerna voro ofelbara. Detta togs dock ej allvarligare än att när en tryckfrihetsförordning, såsom vi få se, 1766 infördes, rätt att trycka riksdagens protokoll och acta oförbehållsamt medgavs i akt och mening att valmännen måtte se, huru riksdagsmännen ryktat sina värv och riksdagsmannaämnen kunna utbildas. Överhuvud vidgades valmanskårens betydelse mot frihetstidens slut i en grad, som här ej kan anges.

Ser man åter till riksdagens sammansättning, så är saknaden av vad vi äro vana att anse för demokratisk ordning påtaglig. I stället för allmänna val och allmän rösträtt existerade ståndsväl, graderad skala och utskyldsstreck. I det ledande ståndet voro ätternas huvudmän självskrivna ledamöter. Ehuru ingen ämbetsman som sådan – utom inom prästeståndet – hade vare sig aktiv eller passiv valrätt, kom riksdagen dock på grund av rådande yrkesgruppering att till stor del bestå av ämbetsmän. Hela denna ordning är dock ett arv från gångna tidevarv. Med den frihetstida författningens idé rimmar den sig icke och allra minst med den parlamentariska principen. Frihetstidens insats på detta område består i en uppluckring och nivellering, som i det långa loppet leder hän till ståndssamhällets avlösning av klassamhället med ty åtföljande förändring av representationssättet.

När det gäller löften, som frihetstiden gav beträffande representationsskicket, ha vi att särskilja olägenheter, som uppenbarades och diskuterades, av det rådande fyrkammerssystemet och tydligt utarbetade förslag, som under tidevarvets sista stunder framställdes att hela privilegiesamhället skulle ersättas

av ett av rättslig jämlikhet mellan samhällsledamöterna karakteriserat klassamhälle. Slutligen ha vi att taga hänsyn till förslag, som framställdes utanför riksdagen av en publicist, som till hela sitt sätt att tänka var en mössa, till en vittgående representationsreform, som drog konsekvenserna av en åskådning, som låg till grund för partiets politiska åskådning över lag.

Den svenska ståndsriksdagen, sådan den framträder i Gustaf II Adolfs förslag till riksdagsordning av 1617, är till sitt väsen »enkamrig». Stånden tänkas samlade var för sig på egna rum för att såsom ett slags beredningsutskott dryfta de av regeringen framlagda propositionerna för att sedan gemensamt på rikssalen under konungens ledning söka nå fram till ett gemensamt beslut. I och med att tanken på att stånden som sådana voro organ för gemensamma samhällsuppgifter mattades till förmån för deras ställning som på privat vinning inriktade privilegiekorporationer blev differentieringen dem emellan vid riksdagen skarpare. Enligt 1723 års RO § 17 kunde ett gemensamt riksdagsbeslut endast åvägabringas i kraft av majoritetsprincipen, och den gällde icke i fråga om ändring av privilegier och grundlag. Endast i fråga om ärenden, som avgjordes av sekreta utskottet, samlades stånden, dvs. de tre högre – bönderna delto ej i utskottet – under ett tak till gemensam överläggning, men besluten träffades genom votering ståndsvis och majoriteten fällde också där utslaget. Någon möjlighet till sammanjämkning av de skilda ståndens beslut existerade icke ens när differenserna voro små, vad också påtalats såsom en av författningens svåraste brister.

Att icke differentiationen mellan stånden ledde till samma förvittring som inom de tyska ständerstaterna, berodde på uppkomsten av tvåpartisystemet. När det gällde statens utrikespolitiska kurs eller ekonomiska inriktning, glömde riksdagsledamöterna sin sociala placering och röstade enligt den åsikt, de efter fördiskussion kommit fram till beträffande *salus publica*. I partikonklaverna möttes partichefer från skilda stånd för

att dryfta det gemensamma partiprogrammet, i den mån man kunde tala om ett sådant, och om den partitaktik, som krävdes för att man skulle kunna realisera det. De grupperingar av icke politisk art, som kunde finnas inom de olika stånden, var för sig, spolierades till förmån för vad Stavenow kallar rent statistiska beräkningsgrunder. Särskilt gällde detta utskottsvalen. Arrangemang hade träffats för att inom utskotten så väl riddarhusets forna klasser – klassindelningen där upphävdes redan 1719 – som för de ofrälse ståndens vidkommande olika stift och län skulle bli representerade. Ju mer tiden led, desto mer nivellerades dock alla gruppbyggnader inom stånden. Nämda åskådningssätt spolade bort, säger Stavenow, alla hänsyn till klasser, stift eller län och omdanade de på mångfaldiga sätt efter naturliga samhällsintressen organiskt sammansatta och grupperade gamla stånden till en sorts kammare, där alla ledamöter borde ha lika stor betydelse. Till någon nivellering av ståndsgrensarna själva kom det dock icke.

Djupt kändes olägenheten av att konfrontering av riksdagens samtliga ledamöter ej kunde komma till stånd. Den samling av alla fyra stånden på riddarhuset, som ägde rum 1731 och 1734 för dryftning av förslaget till Sveriges rikes nya lag, blev en episod utan efterföljd. Märkligt är att intet direkt förslag framställdes för att häva bristen. Vi få nöja oss med att annotera, att en riddarhusledamot vid 1765–66 års riksdag en passant i ett memorial, som handlar om helt andra ting, under åberopande av engelskt föredöme, vars riktighet här ej skall diskuteras, yttrar att om det komme därtill att sakerna först emellan alla stånden liksom i stora »committees» debatterades och sedan gemensamt under ett tak avgjordes, skulle riksdagarna förkortas. Arrangemanget vore, menar han, i bästa överensstämmelse med RO § 17.³ Man fortsatte att debattera och besluta var för sig, vilket, då de ofrälse stånden hade färre

³ LAGERROTH, Frihetstidens författning, 1915 s. 600.

ledamöter än adeln och därför fortare kunde avverka en proposition, ledde till att adeln gång efter annan, innan den hunnit debattera till slut, ställdes inför ett av de tre ofrälse stånden redan fattat beslut, som det var omöjligt att rubba genom några argument. Adeln kände sig hotad till sin politiska existens.⁴

Vid frihetstidens sista riksdag stodo de tre ofrälse stånden beredda att genom en omfattande social reform undanrycka grundvalarna för hela det gamla representationsskicket. Intet mindre än spolierandet av hela privilegiesystemet åsyftades eller skulle i varje fall blivit konsekvensen, om vad som yrkades också blivit genomfört. Märkligt är att man var relativt litet gripnen av naturrättsliga principer om alla människors jämlikhet utan stannade vid tanken, att alla såsom »arvabarn» i ett gemensamt fädernesland skulle njuta samma förmåner. Inga styvbarn skulle finnas. Vad man direkt yrkade var att vad man kallade odalståndet skulle få privilegier av sådan vidd att adelsprivilegierna miste sin mening. Vad som är ett privilegium för alla har ju förlorat privilegiets exklusivitet. Varje särskild ständesprivilegium skulle vika för en fosterlandskärlek, som livar alla. Då adeln under riksdagsförhandlingarna satte sig till motvärn mot yrkandet på en sådan utformning av konungaförsäkran att adelns förträdesrätt till rikets högre ämbeten hävdades, hotade emellertid en klyvning mellan »adelsfolk» och »odalfolk», som skulle kunna ha bragt riksdagen till inaktivitet. Därhän kom det dock icke. En kompromiss ingicks, som här ej skall relateras. Talet om odalmanprivilegier tystnade. De tre ofrälse stånden kände sig icke lika starka vis à vis adeln som senare det tredje ståndet i Frankrike 1789.

Den man, som var verksam utanför riksdagen såsom ett mösspartiets orakel och drog radikalare konsekvenser av dess allmänna program än det själv gjorde, hette Anders Nordencrantz

⁴ Ibidem s. 602 ff

och utformade sina tankar i en rad skrifter innan nyss relaterade stormlöpning mot adelsprivilegierna ägde rum. Grundtanken i hans representationssystem är den att i riksdagen bära endast sitta de, som ha ett med riket gemensamt intresse. Vad han därför framför allt vänder sig mot i samtidens representationsskick är att ämbetsmännen de facto behärska riksdagen, vilket strider mot principen att lagstiftande och lagskipande makten lika litet få sammanblandas som redofordrande och redovisande. I stället för av rikets ämbetsmän bör därför riksdagen bestå av rikets odalmän – sin nyss omnämnda nomenklatur ha de ofrälse aktörerna vid frihetstidens final tydligen hämtat från Nordencrantz – dvs jordägarna. Om stadsbefolkningen yttrar han sig icke. Han är också fiende till alla privilegier, då de skapa stater inom staten. Han ser med saknad tillbaka på den tid, då konungen höll burspråk med rikets menige allmoge, församlad i ett stånd på allshärjarting. Hans ordination för framtiden är i stil med hans historiesyn. Han uppmanar 1770 alla stånd att blanda sig med varandra, giva privilegierna avsked och bliva en kropp tillhoppa under ett huvud. Det är ju vad *les états généraux* ett par årtionden senare – utan att Nordencrantz' röst nått dem – gjorde, då de sammanslöto sig under ett tak som konstituerande nationalförsamling. Sveriges ständer vågade eller ville icke så göra, då de ett par år efter Nordencrantz' appell skulle kunnat handla så och det oaktat hans uppmaning bör ha varit dem present. Utan betydelse för Sveriges framtid blev den dock icke.

Vi stå nu inför den sista av den frihetstida författningens stora principer, den publicistiska. Den var icke med från början utan legaliserades först vid 1765–66 års riksdag, den stora mössriksdagen, genom en tryckfrihetsförordning av den 2 dec. 1766. Den var resultatet av ett tankearbete, som fortgått sedan hattregeringen beslutat sig för att genom utgivandet av »Ärlig Svensk» vinna allmänhetens förståelse för det fria statsskicket.

Bestämt förklaras den stå i överensstämmelse med författningens idé, alldenstund den gav principalatsläran det erkännande som tillkom den. Den vore den enda kontroll på att fullmäktige sökte sina kommittenters och rikets väl, emedan intet ansvar annars kunde utkrävas av dem, som utgjorde högsta makten. Den tryckfrihet, som tillstaddes, var generöst tilltagen. All censur avskaffades utom när det gällde teologiska skrifter. Endast inför laga domstol skulle en författare stå till ansvar för vad han publicerat. Och alla publika akter utom i hemliga ministeriella mål skulle få befordras till trycket. Och förordningen placerades – sin beteckning till trots – i nivå med både regeringsform och riksdagsordning genom bestämmelsen att den skulle ha samma trygghet som en grundlag. Vi äro vana att göra våra reservationer inför ett sådant dokument ännu i dag genom att beteckna en tryckfrihetsförordning såsom formell grundlag allenast. Det är dock tvivelaktigt, om en så reserverad hållning är berättigad. Det är tryckfriheten, som skapar möjlighet för vad man brukar kalla den tredje statsmakten, nämligen den fria pressen. Genom grundsatsen om allmänna handlingars offentlighet ges, såsom med rätta framhållits,⁵ allmänna opinionen tillfälle till insyn i och kritik av statsverksamheten på alla områden.

Vi ha härmed nått slutet av denna utrednings första avdelning. Vi ha sett vad som var den frihetstida författningens idé och huru denna på ett par punkter mer eller mindre fullständigt utformats i gällande rätt. Vi ha också sett, huru det brast på en del punkter i fråga om förverkligandet men huru man såg bristerna och förstod, vari botemedlen bestodo. På en enstaka punkt hade man ej fått upp blicken härför. Vi ha också sett, huru man på viktiga punkter visade bristande tilltagsenhet och underlät att draga konsekvenserna av givna premisser. Läsaren har

⁵ EEK, 1766 års tryckfrihetsförordning, Statsv. Tidskr. 1943 s. 211.

kanske också förundrat sig över trögheten i reformarbetet. Jag ber i så fall få påpeka, att arbetstakten överhuvud icke varit så imponerande i ett flertal andra fall i Sveriges senare riksdags-historia. Ett fullt utarbetat förslag till representationsreform blev vilande vid 1809-10 års riksdag, men det dröjde ända till 1865, innan fyrståndsriksdagen avlöstes av nuvarande tvåkammerssystem. Huru länge beklagade sig bönderna över grundskatterna och när blevo de avlyfta från den svenska jorden? När koncipierades idén om den allmänna värnplikten och när blev den förverkligad? Först i samband med lösningen av grundskattefrågan, med vilken den knappast hade någon logisk förbindelse. När framställdes de första förslagen till allmän och lika rösträtt och när vann principen sin avgörande seger? 1954 tillsattes en kommitté, som skulle giva Sverige en ny författning, 1963 hade den slutfört sitt värv, men ännu 1966 har man ej blivit ense om den regeringsform, som skall ersätta den, som 1809 års konstitutionsutskott utarbetade på fjorton dagar och som efter ytterligare en vecka fördes i hamn.

Även från frihetstiden föreligger dock exempel på en grundlagsreform, som utan längre förberedelser blivit definitivt beslutad, nämligen 1766 års tryckfrihetsreform. Och likväl är tryckfrihetsförordningen kanske den viktigaste av alla grundlagar. En engelsk politiker, jag erinrar mig icke vilken, har en gång sagt, att man finge taga från det engelska folket alla dess frihetsbrev, t.o.m. Magna Charta, blott man läte det behålla tryckfriheten. Det skulle i så fall snart taga det förlorade åter. Man kan också säga, att för det svenska folkets möjligheter att utveckla det frihetstida statskicket till ett allt konsekventare uttryck för dess egna principer inga andra gränser funnos än den, som naturen dragit för dess politiska begåvning. Och knappast ens dessa. Det hade alltid möjlighet att, om dess egen uppfinningsförmåga brast, lära av andra folks författningsexperiment eller av främmande statsfilosofers efter logikens krav uppförda författningssystem.

2

Frihetstidens författning upphävdes ju icke genom vunnen insikt om det oriktiga i dess premisser eller ens bristande logik i dess detaljerade utformning utan genom vad Thorild kallar kropparnas argument, dvs. ett yttre våld, »skickligt att skapa tumult och inbördes förödelse eller, när det lyckas som bäst, en osäker makt, som störtar sig själv». Gustaf III hade turen att lyckas som bäst. Utan blodsutgjutelse bragtes det frihetstida statsskicket ur världen och ersattes av en ny regeringsform, som betydde en seger för Vasarnas personliga regemente. »Kropparnas argument» utgjordes av kanoner riktade mot rikssalen. Hade revolutionen en psykologisk förankring, så bestod den i huvudstadsbefolkningens sangvinism, parad med parlamentsleda. Den nya makt, som skapades, visade sin osäkerhet därigenom, att författningen redan efter 17 år avlöstes av en ny, som även genom den benämning, som författningsdokumentet erhöll, föreningsakt, visar sin frändskap med Vasarnas konfederationer, präglade ej blott av gemensam övertygelse utan även av tvångsanslutning. Det personliga regementet fick sin ofrånkomliga konsekvens i ett nytt envælde, som torde motsvarat Gustaf III:s innersta önskningar från början.¹ Han undgick 1772 det enligt Thorild värre alternativet, »tumult och inbördes förödelse». I stället följde under de närmaste åren en viss regeneration, påminnande om den, som följde på det karolinska enväldets fall och av Topelius kallats »ödemarkernas vår». Man får dock ej glömma, att det värre alternativet ofelbart

¹ I en artikel, kallad Gustaf III, Den patriotiske konungen, intagen i festskriften till Gottfrid Carlsson 1952, har GUNNAR KJELLIN visat, att Gustaf III mycket väl skulle ha kunnat i Bolingbrokes »The idea of a Patriot King» finna anvisningar på den politiska taktik, som han en tid framåt tillämpade. Gustaf hade dock en lärare också i de la Rivière, som liksom fysiokraterna i allmänhet var anhängare av enväldet. Se BETH HENNINGS, Gustaf III som kronprins, 1935 s. 302. Enligt STIEGUNG, Ludvig XV:s hemliga diplomati, 1961 s. 100 har K. Fr. Scheffer, Gustaf III:s intimaste medhjälpare 1772, redan efter fiaskot på 1769 års riksdag förklarat, att enväldet vore enda utvägen.

skulle blivit konsekvensen om revolutionen genomförts såsom den var planerad från början med trupper från två avlägsna landsändar marscherande mot Stockholm. Det krig, som anses vara det värsta krig av alla, inbördeskriget, skulle ofelbart ha utbrutit, och det skulle med största säkerhet lett till inblandning av främmande makter. Frankrike var ju redan engagerat som part i kampen genom att det sedan flera år tillbaka tröttnat på att med penningmedel stödjade hattpartiet och i stället satsat på den svenska monarkiens renässans.

Den fråga, som kan sägas ligga immanent i rubriken på denna uppsats – var frihetstidens författning utvecklingsduglig? – måste besvaras med nej, så till vida som frihetstidens författning faktiskt bragtes ur världen. Det är fruktlöst att spörja, om det var någon mening däri. Allverkarn, som du skådar i alltets vävstol, världsmaskineriet, är marmorkall Medusalik Ananke. De finnas dock och de äro legio, som mena, att möjligheten för den frihetstida författningen att utveckla sig i enlighet med sina egna principer skulle ha blivit ännu mindre, om 1772 års revolution ej ägt rum. Möjlighet fanns ju även efter 1772 att genom en ny revolution störta den gustavianska regimen, en möjlighet, som blev verklighet 1809. 1809 års män kunde ju återupprättat den frihetstida författningen i renoverad gestalt. En av dem var också beredd att så göra. Denna möjlighet skulle dock ej förefunnits, om icke 37 år tidigare en gustaviansk revolution ägt rum. Sverige skulle då för längesedan, menar man, ha upphört att vara en självständig stat i stånd att ge sig den författning, som det önskade. Våra grannstater stodo 1772 beredda att stycka Sverige och därmed fullborda vad deras ministrar i Sveriges huvudstad länge förberett. Frågan tål att begrundas. Hade Rysslands, Danmarks och Preussens ministrar och bakom dem deras regeringar offensiva eller defensiva syften? Och då det senare alternativet bejakas, ställes frågan, huruvida Sveriges utrikespolitik efter 1772 visar, att det var vårt land, som var offensivt inriktat. Några särskilda arkivforsk-

ningar ha till den ändan icke företagits. Det har räckt med att taga del av redan föreliggande litteratur. Det synes mig förunderligt att man av de fakta, som förebragts, ej redan dragit de slutsatser, som här dragas.

Innan vi övergå till att tala om grannstaternas ministrar i Stockholm, torde det vara skäl att uppehålla oss vid de ministrar, som under den tid, partidualismen existerade, hos oss representerade den stat, som 1772 gav Gustav III sitt bistånd för att störta den parlamentariska författningen, nämligen Frankrike. Till dess aktion alltsedan 1738–39 års riksdag ter sig nämligen de tre nämnda staternas åtgöranden som en motaktion. Och det parti, som det sökte stödja, hattpartiet, var från början offensivt. Återtagandet av de provinser, som Sverige förlorat vid frihetstidens ingång, hägrade som dess framtidsmål. Då det för att vinna detta mål associerade sig med Frankrike, fullföljde det endast traditioner från Sveriges storhetstid, såsom det självt utvecklats i ett betänkande av sekreta deputationen vid 1751–52 års riksdag, ja ända tillbaka till Gustaf I.² Och Frankrike i sin ordning hade ord om sig att vara fridstöraren i Europa, karakteriserad av en av mössornas ledare såsom den där hellre ville »leva av conquêter än av arbetsamhet».³ Till Sveriges hjälp ställdes – alldeles som under storhetstiden – subsidier, som voro tänkta som medel för att vinna det fosterländska mål, som hattpartiet ställt sig, och icke, såsom sporadiskt kunde hända även under storhetstiden, såsom vinster i och för sig. Men nu var Sverige styrt av ett parti, som för att vinna sina syften först och främst måste existera och det kunde det icke utan penningmedel och sådana bjöd den svenska staten icke riksdagsmännen för deras arbete. De ofrälse stånden fingo visserligen av sina kommittenter sparsamt utmätta dieter men adeln, som var det ledande ståndet, fick ingenting alls.

² Se LAGERROTH, Sveriges Riksdag, V 1934 s. 171.

³ LAGERROTH, Frihetstidens förf., s. 571.

Vad var då naturligare än att även bjuda partiet som sådant subsidier? Med ett fulare namn kallas dessa partisubsidier mutor eller korrupsionsmedel. Harald Hjärne har dock tidigt varnat oss för att tro, att riksdagsmännen i större utsträckning läto utsikten till ekonomisk vinst bli avgörande för deras politiska handlande. »Endast undantagsvis var det fråga om att köpa och sälja övertygelser, i allmänhet gällde det blott att sätta den goda viljan med svag ekonomi i stånd att verka för ett gott ändamål.»⁴ Och Stavenow framhåller gentemot dem, som söka förklaringen till stridens skiften i mutsystemet, att det i längden är partiernas politiska eller ekonomiska misstag, som bestämma deras öde.⁵ Och skulle, må jag fråga, eftervärlden, om den ej av ministerdepescherna fått veta att »mutor» utdelats, av partiskiftena kunnat sluta sig till att sådana existerat?

Hattpartiet räddade sig ur den kris, som blev följden av dess misslyckade första revanschkrig – mot Ryssland – mycket på grund av mösspartiets misstag, och fick tillfälle att föra ett nytt revanschkrig – nu mot Preussen och direkt såsom Frankrikes bundsförvant – innan dess saga var all. Och slutkatastrofen lyckades de uppskjuta ännu en riksdag genom den kompromiss vid 1760–62 års riksmöte, som innebar ett uppoffrande av dess mest prominenta ledare. Man har varit böjd att i den franske ministern under hattvåldet se Sveriges verkliga regent och som bevis pekat på den ledande roll, han skulle spelat just vid denna kris. En yngre forskare, Gunnar Olsson, har dock visat, att han i brev till sin regering överdrivit sin roll och t.o.m. gjort sig skyldig till falsifikat.⁶ Den träffade uppgörelsen var en inre svensk uppgörelse och väl icke heller skamligare än kompromisser i allmänhet äro. I samband därmed har Olsson också

⁴ HARALD HJÄRNE, Storpolitiska villobilder från frihetstiden, Nordisk Tidskrift 1889 s. 29.

⁵ STAVENOW, Frihetstiden, dess epoker och kulturliv, 1907 s. 137.

⁶ Se GUNNAR OLSSON, Krisuppgörelsen mellan hattpartiet och Carl Fredrik Pechlin 1760, Scandia 1959 s. 1 ff.

dragit i tvivelsmål sannfärdigheten av de utländska ministrarnas vittnesbörd överhuvudtaget. Svenska partivälvningar ha framför allt sin grund i svenska förhållanden och rekonstrueras bäst med stöd av svenska källor. Man kan få höra den invändningen göras mot »mutornas» påstådda ineffektivitet att de främmande regeringarna, nu närmast den franska, icke skulle kastat ut så mycket pengar på de svenska partistriderna, om de icke trott, att de gjorde effekt. Faktum är att den franska regeringen varit fången i en sådan illusion och blivit grundligt desillusionerad, då hattpartiet 1765 trots alla franska pengar, som ödslats på det, kastades ur sadeln.

Den franske utrikesministern, Choiseul, gav från nämnda år det parlamentariska spelet förlorat och beslöt att i stället inrikta sig på ett återupprättande av den gamla svenska monarkien.⁷ Samtidigt tillställde han Frankrikes minister i Stockholm, som han insinuerade skulle av partidoktrinarism ha gått hattarnas ärenden, nya instruktioner, som gingo ut på att Frankrikes vänner skulle verka för en statsvälvning, såsom bästa medlet att störta mösspartiet. En korruption i syfte att framtvunga en ny partivälvning tjänade blott till att göda enskilda svenska medborgare. Motiveringen för den författningspolitiska helomvändning, som den makt tillåter sig, som en gång varit den svenska parlamentarismens tillskyndare, är signifikativ. Pengarna, som under årtionden ödslats på Sverige för att göra det till Frankrikes satellitstat, ha utbetalats förgäves. Verkttyget, som skulle göra svenskarna till mer eller mindre goda fransmän, har acklimatiserats trots det oblida klimatet och blivit en rättrogen hatt, om också i underordnad ställning. Tiden är inne att ge den svenske konungen en sådan position inåt, att han utåt kan bli en fransk vasall. En med utomordentlig makt utrustad svensk konung skulle i ett kommande krig kun-

⁷ Se LAGERROTH, Sveriges riksdag, V 1934 s. 198. Jfr. även TENGBERG, Katarina II:s nordiska allians, 1863 s. 46.

na vända sin front mot Frankrikes båda fiender, England och Ryssland, menade Choiseul.⁸ Sveriges kronprins stod också beredd att axla rollen som återupprättare av monarkin. En resa till Frankrike, bekostad genom anslag av ständerna, skulle knyta banden starkare mellan svenska och franska hoven.

När Gustaf där mottog underrättelsen om att han genom sin faders död blivit Sveriges konung, fick han av en ny fransk regering nya instruktioner med avseende på sin hållning i sitt rike, som gingo ut på en kompromiss mellan hattar och mössor vid den kommande riksdagen. Villigt ställde han sig den till efterrättelse genom den s.k. kompositionen, innebärande bl.a. en samlingsregering av båda partierna. När mössorna tagit makten hel och hållen, beslöt han sig för en revolution, därtill även manad av en till Choiseuls ståndpunkt omvänd fransk regering. Betecknande är att denna i förstone vände sig direkt till konungen med sina yrkanden på revolution med förbigående av sin minister i Stockholm, Vergennes, som den misstänkte för att gå hattarnas ärenden. Sedan har konungen med Vergennes kunnat diskutera t.o.m. ordalydelsen av det strafftal, han ville hålla till ständerna. De franska makthavandena, som ej kunna ha undgått att observera, att de sedan 1738 och lång tid framåt gynnat ett statskick, som var så mycket som möjligt skiljaktigt från deras eget, kunde vid dettas fall glädja sig åt att de med den nyrestaurerade svenska regimen innerst inne hade den statsrättsliga ideologien gemensam. Märkligt är dock, att den rojalistiskt inriktade broschyrlitteraturen vid 1770-talets ingång visar Gustaf III hän till Georg III av England som mönster.⁹ Denne hade ju berett den engelska kungamakten en renässans efter det förfall, vari den råkat under de tyskfödda föregångarna. Det bör också märkas, att Fredrik den store visat

⁸ BETH HENNINGS, Gustaf III som kronprins s. 351.

⁹ Se SALLNÄS, England i den svenska författningsdiskussionen 1771-72, Vetenskaps-Societetens i Lund Arsbok 1958-59.

sin syster hän på de korrupsionsmetoder, som engelska kungar använt vis à vis parlamentet; sådana borde också hon använda, om hon ville nå sitt mål, en stark konungamakt.¹⁰

Rysslands intresse för frihetstidens författning går tillbaka till tidevarvets begynnelse. Nystadsfredens § 7 hade nämligen avfattats så att den, trots att den av de svenska delegaterna avsetts att – i reaktion mot både Fredrik I:s och Karl Fredriks intrigspel – förebygga Rysslands inblandning i Sveriges konstitutionella och successionsrättsliga angelägenheter, kunde av detta land tagas till intäkt för att det bevakade den fria författningens integritet. Ryssarnas inställning till denna hade emellertid också en annan, vi skulle vilja säga sympatisk karaktär.¹¹ Liksom Peter den store tagit Karl XI:s förvaltningsorganisation till mönster för den nyorganisation av rysk förvaltning, som han bragte till stånd efter det stora nordiska krigets slut, så sökte de mot det ryska enväldet oppositionella stormannakretsarna, när Anna 1730 utsågs till kejsarinna, avtvinga henne en försäkran, kallad »Conditiones», som närmast motsvarar en svensk valkapitulation och inrymmer bestämmelser, som tydligen gå tillbaka på svensk konungaförsäkran och svensk regeringsform. Då det emellertid i Ryssland ej fanns någon motsvarighet till de svenska riksständerna, var det ett råd – och av råd fanns det då mer än ett i Ryssland – som kunde profitera av inskränkningarna i tsarväldet. Det hela gör ett famlande och osäkert intryck och ledde till intet. Enväldet blev bestående, vilket i praxis betydde att utländska gunstlingar fingo styra i Annas namn. Det gör emellertid också ett egendomligt intryck att parollen för Ryssland löd att sluta upp i syskonkretsen bredvid Sverige och Polen. Än mer förundras man över att – säkert utan fog – svenska intriger påstodos ligga bakom reformförsöket, och att

¹⁰ GUNNAR OLSSON, Hattar och Mössor, 1963 s. 304.

¹¹ Se om det följande HARALD HJÄRNE, Ryska konstitutionsprojekt år 1730 efter svenska förebilder, Hist. Tidskr. 1884.

detta åsyftade Rysslands försvagning och återvinnande av de i Nystad förlorade provinserna.

Efter det misslyckade revanschkriget blev det i stället Ryssland, som begagnade sig av det svenska parlamentariska systemet och ty åtföljande partidualism för att försöka förvandla Sverige till en rysk satrapi. Därvid trädde det i förbindelse med det svenska mösspartiet eller rättare med mera avancerade medlemmar därav, en förbindelse av den art, att Harald Hjärne berättar därom under rubriken Storpolitiska villobilder från frihetstiden.¹² Dock manar han läsaren att icke på de agerande lägga en modern tids måttstock. Krisen nådde sin kulmen, när den ryske ministern i Stockholm, von Korff, i kejsarinnan Elisabets namn uppmanade tronföljaren Adolf Fredrik, som ju valts på hennes anvisning, att skilja sig från hattarna och som replik fick den bekanta nationella förklaringen, att ständerna valt tronföljaren av fri vilja. Förklaringen kan ju sägas stå i överensstämmelse med det ena av svenskarnas syften med § 7 i Nystadsfreden. En ny minister, Nikita Panin, gick emellertid i von Korffs spår, då han under åberopande av nämnda paragraf, som ej förnyats i sista fredslutet, förklarade, att kejsarinnan hyste farhågor för statsskickets bestånd – Adolf Fredrik skulle ha givit anledning därtill – och förklarade sig beredd till alla åtgärder för att hindra suveränitetens införande. Han måste sedan stämma ned tonen.¹³

När mössorna efter en lång partivila i början av 1760-talet åter framträdde som hattarnas medtävlare, har deras inställning till de politiska problemen mycket förändrats. De använda icke längre metoder, som kunde anses vara landsförrädiska. De söka anslutning till Ryssland men med en motivering, som är karakteristisk för deras inställning till de politiska problemen. I en promemoria 1763 till den ryske ministern Osterman motiveras

¹² Se Nordisk Tidskrift 1889.

¹³ Se CARLSSON-ROSEN, Sveriges historia, II 1962 s. 147 ff.

en förändrad utrikespolitik därmed, att om den svensk-franska alliansen ersattes med en svensk-rysk, så skulle riket lösgöras ur en riskabel utrikespolitisk kombination och grunden läggas för ett nytt fredligt system.¹⁴ Uttalandet står i överensstämmelse med ett uttalande av riksrådet Adam Horn, att framdeles Sveriges konungar aldrig måtte se sig i den situationen att i främmande subsidier söka sin utkomst.¹⁵ Hellre ville mössorna, säger Stavenow, försaka allt stöd i yttre allianser än komma i förpliktelser, som kunde leda till nya förvecklingar.¹⁶ Nämnas bör också, att när Osterman, Panins efterträdare som minister i Stockholm, för en mösspolitiker framkastar den gamla tanken på en rysk garanti av den svenska regeringsformen han icke har någon framgång.¹⁷ Å andra sidan bör observeras, att det doktrinära intresset för den svenska författningen, som ryssarna visat under tidevarvets början, återfinnes vid mitten av århundradet. I de förtroliga depescherna till Petersburg, säger Harald Hjärne, talar en Panin, en Osterman om den svenska författningen i en ton, som snarare påminner om den inhemske partimannens livliga intresse än om den kyliga beräkning, som man skulle vänta hos en främmande regerings ombud.¹⁸

Betydelsefullt är att Panin, när han från Stockholm återkallats till Petersburg, där söker åstadkomma vissa modifikationer i självhärskardömet till förmån för aristokratien.¹⁹ Egenomligt är att, när man från rysk sida granskar den svenska författningen, man ej blott som en förtjänst framhåller den säkerhet, den gav mot en aggressiv krigspolitik, utan också som ett fel anmärkte på något, som inte har med maktdelningen att göra men är en arkitektoniskt störande detalj i författnings-

¹⁴ O. JÄGERSKIÖLD, *Hovet och författningsfrågan 1760–1766*, 1943 s. 187.

¹⁵ LAGERROTH, *Frihetstidens förf.*, s. 572 f.

¹⁶ STAVENOW, *Frihetstiden*, s. 85.

¹⁷ JÄGERSKIÖLD a.a. s. 238.

¹⁸ H. HJÄRNE, *Ryska konstitutionsprojekt*, *Hist. Tidskr.* 1884 s. 191.

¹⁹ HJÄRNE i *Nordisk tidskr.* 1889 s. 90 och JÄGERSKIÖLD a.a. s. 195.

systemet. Det vore en svaghet hos regeringsformen, menade man,²⁰ att den samtidigt innehöll grundläggande och principiella bestämmelser och sådana av mera tillfällig och föränderlig natur. För framtiden borde man skilja dem åt och i en Magna Charta sammanfatta de punkter, som rörde konungens prerogativ, rådets myndighet och folkets och riksdagens rättigheter. Ingen kan bestrida, att anmärkningen i mycket var befogad. I vilken utsträckning denna maning efterkoms 1809 skola vi ej här diskutera. Ryssarnas inställning till den frihetstida författningen var genomgående konservativ. En trygghet för dess bevarande hade de därför redan tidigt funnit däri, att ändringar i grundlagarna icke skulle kunna komma till stånd förrän å riksdagen efter den, varå förslag därom väckts.²¹ Möjligt är att det just är med hänsyn härtill som de önskat nämnda omredigering av grundlagstexten.

Som minoritetsparti ha mössorna rimligen sökt och funnit bundsförvanter i dem, som likaledes stodo i opposition till hattarna, närmast drottning Lovisa Ulrika och hennes hovparti och av henne erhållit ekonomiskt understöd. De glömde dock därvid icke bort, att de hade sitt eget program. Typiskt är att drottningen vid ett tillfälle indrager underhållet för alla sina pensionärer vid riksdagen, avreser till Loka brunn och överlämnar mössorna »åt deras egen habilité» med den motiveringen att de voro benägna att i allt följa sina egna grundsatser.²² Obestridligt är ockå att de icke blott diskuterat sitt lands författningsproblem med Rysslands och Danmarks ministrar utan också mottagit partisubsidier så väl vid riksdagsmannavalen som under riksdagsarbetet. Hattarna mottogo ju sådana av Frankrike. Malmström erkänner dock, att såsom förhållandena voro 1765 var mössornas valseger given. Och en yngre forskare, P. E. Brolin, har vitsordat, att mösspartiet vid slutet av frihetstiden

²⁰ JÄGERSKIÖLD a.a. s. 210.

²¹ JÄGERSKIÖLD a.a. s. 263.

²² JÄGERSKIÖLD a.a. s. 38.

medvetet byggde sin verksamhet på en politiskt upplyst, organiserad väljaropinion; dess partiorganisation var av helt modernt slag.²³ Också må anföras vad en tysk forskare, som ägnat Sveriges förhållande till Ryssland under frihetstidens sista år en avhandling, har att säga om »mutornas» roll. Efter att ha förklarat, att Osterman under 1765–66 års riksdag haft all möda att hålla mössorna i tygeln och att det ej går att ge honom all skuld för vad som gick hattarna emot säger han: »Die Mützen nahmen das Geld – und stimmten wie es ihnen behagte, nach ihrer Überzeugung. Die Schweden, die ihre Ansichten je nach der Höhe der Unterstützung wandelten, waren sicher in verschwindender Minderzahl. Nur kam es gerade oft auf diese Stimmen an. Vor allem muss man die Führer beider Parteien von diesem Verdacht freisprechen. Der Mann, gegen dessen Character noch am ehesten Bedenken erlaubt sind, war der Vertrauensmann des Hofes, Sinclaire.»²⁴

Drottningens försök att försona de två kämpande parlamentariska partierna genom en s.k. komposition i författningsfrågan misslyckades, vilket är beklagligt, då det även gick ut på att mutsystemet bannlystes. Men då det också avsåg att upphäva något för hela den levande författningen så väsentligt som partiväsendet, måste man medge, att det var utopiskt. Givet är att mössorna utrikespolitiskt orienterade sig åt Ryssland och Danmark och lämnade Frankrike därhän. Någon ideologisk gemenskap kunde de ju ej känna med de två staterna, såsom kronprins Gustaf kände med Frankrike. Sympatier av sådant slag hyste de i stället för England, som var det enda konstitutionellt styrda landet i världen utom Sverige. Samme mösschef, som yttrat ovan citerade ogillande ord om franska nationen, motiverade sin förkärlek för den engelska med att han liksom denna alltid älskat frihet och flit. En fransk ambas-

²³ Se P. E. BROLIN, *Hattar och mössor i borgarståndet 1760–1765*, 1953 s. 319.

²⁴ ERIK AMBURGER, *Russland und Schweden 1762–1772*, 1934 s. 160.

sadör har, när han återvänt till sitt land, i skrivelse till dess utrikesledning givit en redogörelse för den svenska nationens inställning till främmande nationer, som förtjänar att anföras. Storbritannien framträdde som Frankrikes främste medtävlare om folkgunsten. Även Ryssland kunde sägas ha anhängare i Sverige, men de voro desamma som Englands; deras tillgivenhet för Ryssland berodde helt av förhållandet mellan dessa båda makter. Om Sverige kunde förmås att ansluta sig till Storbritannien och Ryssland, skulle förmodligen Danmark följa exemplet och en mot Frankrike riktad kombination skulle uppstå i Norden. Så långt d'Havrincour.²⁵ I avvaktan på kombinationen Ryssland–England fingo mössorna stanna vid kombinationen Ryssland–Danmark i förvissning om att inga offensiva syften voro förknippade därmed. Danskarna voro ju trots motsättningen i fråga om statskicks svenskarnas närmaste anförvanter.

Mössorna ha icke aktat för rov att med de ryska och danska ministrarna diskutera det svenska författningsproblemet. De gjorde ju principiellt ej något värre än vad den svenske kronprinsen och sedan konungen gjorde vis à vis Frankrike. Nystadsfredens § 7 åberopades icke till försvar för att Ryssland inblandades i en intern svensk angelägenhet. Det förslag, Osterman kom fram med under gemensamma överläggningar 1766, gick dock ut på något annat än vad Panin ursprungligen planerat. Vad den förre yrkade beträffande den för Ryssland ömtåliga frågan om författnings förändring var, att en sådan ej finge komma till stånd utan enhälligt beslut av konung, råd och samtliga fyra stånd, ett reformyrkande, som stod i uppenbar strid med författnings principer, sådana de utvecklats av framför allt Ärlig Svensk. Mössorna slog ifrån sig med båda händerna.²⁶ Konungens makt skulle ju väsentligt vidgas. Efter

²⁵ JÄGERSKIÖLD a.a. s. 221.

²⁶ Se TENGBERG, Katarina II:s nordiska allians, s. 44. Det kan också anmärkas, att de inskränkningar i konungens makt, som ägde rum 1766 genom att ständerna skulle utse justitiekansler och att den, som tre gånger uppförts på råds-

ingående diskussion mellan Osterman och mössledarna kom man fram till det resultatet, att kravet på samstämmighet mellan riksdagens fyra stånd kombinerades med bestämmelsen att beslut om ändring av grundlagarna skulle fattas vid två på varandra följande riksdagar. Vi ha den danske ministerns vittnesbörd om att förslaget, i den utformning det fick i utskotts-betänkandet och sedan godtogs av stånden, utgått från mössornas ledare.²⁷ Det stod ju i den allra bästa överensstämmelse med författningens principer. Kommittenterna, »Sveamannaständerna», fingo möjlighet att i laga former spela den roll av författningens väktare, som Ärlig Svensk velat tilldela dem. Denna synpunkt framhöll också en av mössornas ledare i prästeståndet, prosten Wijkman. Vox populi skulle få tillfälle att göra sig gällande.²⁸ Denna tanke har knappast varit present för Panin och Osterman.

Huru väl reformen passade in i frihetstidens statsrättsliga system framgår av vad tidigare sagts om detta och det underströks ytterligare i plenas diskussioner, när vid följande riksdag förslag framställdes om dess upphävande.²⁹ Sambandet även med den tryckfrihetsförordning, som 1765–66 års riksdag beslöt på initiativ av en av mössornas yppersta teoretiker, Anders Chydenius, framhölls av nyssnämnde Wijkman genom det i och för sig onödiga yrkandet, att vederbörande grundlagsförslag skulle genom tryck läggas för allmänhetens ögon. Alla publika handlingar överhuvud skulle ju få befordras till trycket utom sådana, som avsågo hemliga ministeriella mål. Mössorna visade ingen skuggrädsla utan voro beredda att lägga papperen på bordet. Ett säkrare medel att utrota korruptionen fanns nu, som i det långa loppet hade bättre verkan än Lovisa Ulrikas välmenta

förslag, fjärde gången skulle vara självskriven, blevo glada överraskningar för den danske ministern. Det hade han ej satt i fråga. Tror någon, att dessa reformer tillkommit för att bereda grannarna glädje? Ibidem s. 47.

²⁷ JÄGERSKIÖLD a.a. s. 331.

²⁸ LAGERROTH, Frihetstidens förf. s. 589.

²⁹ Ibidem s. 622 ff.

propos. Drottningens förslag att på en gång avlysa partiväsen och partisubsidier påminner om historien om barnet och badvattnet. Stavenow får anses ha gillat ett sådant omdöme som mitt, då han säger, att vid den parlamentariska författningens fortbestånd i Sverige liksom i England någon förbättring i fråga om korruptionen icke varit att vänta, förrän allmänhetens kontroll genom tryck- och talfrihet kunnat så småningom alstra en vändning till det bättre.³⁰ Det bör dock särskilt understrykas, att frihetstiden själv uppfann medlet att bota vad allmänt anses ha varit dess värsta lyte.

Under 1765–66 års riksdag bragtes till stånd en allians med den makt, varmed mössorna framför allt sympatiserade, England. Den var dock av rätt platonisk art. Vid frihetstidens slut slöt Ryssland de ryktbara allianser med Preussen och Danmark, genom vilka de alla förbundo sig att angripa Sverige, om enväldet återinfördes, Danmark t.o.m. redan under förutsättning av varje som helst utvidgning av konungens makt. Att förutsättningen ej var avsedd att dupera de för statsskicket vidmakthållande särskilt nitiska mössorna framgår av att nämnda klausul var hemlig. Då den icke förty blev bekant,³¹ böra de ha sagt sig, att nämnda förutsättning ju var något, som de själva voro sinnade att hindra med all makt. Katarina II fortsatte att verka för att åvägabringa det som hon helst av allt ville åstadkomma, nämligen en stor nordisk allians, vari utom Sverige och Danmark bl.a. även Storbritannien skulle ingå, en konstellation, som mössorna ju borde sett med blida ögon. På kortare sikt kunde hon nöja sig med en holsteinsk-gottorpsk familjeallians, svarande mot den bourbonska familjeallians som fanns i söder och bestod av Frankrike, Spanien, Neapel och Parma. Mössorna bragte också vid riksdagen till stånd ett för förstnämnda allians väl passande äktenskap mellan kronprinsen och en

³⁰ STAVENOW, *Frihetstiden* s. 138.

³¹ JÄGERSKIÖLD a.a. s. 292.

dansk prinsessa, ett företag, som medförde en uppenbar brytning mellan dem och drottningen.

Vid nästföljande riksdag, som pågick 1769–70 och i förtid framtvingsats av hattar och rojalister i förening genom den bekanta abdikationskuppen 1768, den första i ordningen av Gustaf III:s statskupper, hade mössorna all möda att förhindra den förfuskning av statsskicket, som då åsyftades under den reaktionära devisen: grundlagarnas återbringande till deras första »simplicitet». Mössorna skulle dock icke vunnit seger, om icke hattpartiet som sådant stått dem bi. Den parlamentariska författningens bestånd var ju förutsättningen för båda partiernas möjligheter att vinna makten.

Vid frihetstidens sista riksdag dominerar en social fråga, som kan sägas stå över de båda politiskt inriktade partierna. Men då majoriteten inom de tre stånd, vilkas krav på jämställdhet med det fjärde och s.a.s. främsta ståndet frågan gällde, utgjordes av mössor, kan det icke vara oriktigt att med Brolin³² säga, att partiet kämpade för samma ideal som tjugo år senare de franska revolutionärerna, nämligen frihet, jämlikhet och broderskap. I denna kamp ville de icke veta av några kompromisser. Därför upprevo de stycke för stycke den »komposition», som den nye konungen gjort upp i förening med Frankrike och som gick ut på status quo i den sociala frågan och en utskiftning av rådsplatserna mellan hattar och mössor utan hänsyn till vilket parti, som fick majoriteten inom riksdagen, vilket i föreliggande fall blev mössorna. Att märka är emellertid att de icke heller ta någon notis om vad den ryske ministern rådde dem till, rädd som han var att ett alltför hänsynslöst tillvägagångssätt skulle leda till en monarkisk revolution. I fråga om riksdagstaktiken tänkte han liksom sin franske kollega och har också samverkat med denne under riksdagens gång.³³ Det är betecknande att

³² Se BROLIN a.a. s. 396.

³³ Se HALLESVIK, Partimötsättningar vid 1771–72 års riksdag i Statsv. Tidskr. 1962 s. 390.

Malmström ur deras egen synpunkt beklagar, att de ej följde Ostermans kloka råd. Stavenow förklarar ändock att den ryske ministern härskade i Stockholm som en satrap i ett ryskt lydrike. Det är tydligt att Osterman icke vågar uppträda med samma later som en gång von Korff. En allians med Ryssland var nära att avslutas, men utskottsförslaget innehåller intet åberopande av § 7 i Nystadsfreden och intet som helst bevis har förebragts för Stavenows förmodan eller påstående – han har i början inskjutit ett »väl» men uttrycker sig i slutdomen helt kategoriskt – att en hänvisning till den odiösa paragrafen var avsedd. En sådan hänvisning skulle ju stått i strid med vad vi berättat om händelserna vid 1765–66 års riksdag. Det är därför oriktigt att med Stavenow förklara, att det härskande partiet stod berett att länka den svenska staten samman med den övermäktige grannen med kedjor, som det senare skulle visa sig omöjligt att bryta sönder.

Att åberopa det öde, som Polen undergick i augusti 1772 såsom ett varnande exempel är likaledes omotiverat. Detta rikets geografiska läge mellan tre glupska stormakter var dock ett helt annat än Sveriges och dess statsskick och sociala gestaltning därtill så skilt från vårt lands som gärna är möjligt, vad också den polske historikern L. Konopczynski genomgående framhåller uti en i *Historisk Tidskrift* 1925 företagen jämförelse mellan Polen och Sverige i det adertonde århundradet. Av någon delning var Sverige inte hotat 1772, förklarar Sten Carlsson i *Svensk historia*. Danmark var för svagt, säger han, och Preussen för ointresserat för att kunna bli verkligt farliga och ryssarna, som voro hårt ansträngda av sina polska och turkiska affärer, voro inte i stånd att ensamma genomföra en exekution.³⁴ Huru mycket allvar de tre makterna menade med sina ömse-sidiga utfästelser framgår bäst därav, att de läto Sverige vara i fred efter revolutionen trots casus foederis inträtt. Det betydde

³⁴ CARLSSON-ROSEN, *Svensk Historia II*, s. 199.

mycket för dem, att Sveriges konung även enligt den nya regeringsformen var förhindrad att börja anfallskrig. Att de i den monarkiska restaurationen sågo en mot sig riktad offensiv framgår bäst av den oro, för att ej säga panik, som enligt Odhner höll på att uppstå både i Petersburg och i Köpenhamn, när den svenska kuppen blev känd. Det troddes i Petersburg att Frankrike ställt till med revolutionen för att hetsa Sverige mot Ryssland, och det gick ett rykte att den finska skärgårdsflottan var rustad att överföra trupper till Reval. Och i den danska konseljen förklarades, att revolutionen i Sverige vore en tilldragelse, som hotade det danska rikets bestånd och som man måste bekämpa till sista blodsdroppen.³⁵ Att dessa makter i händelse av ett angrepp mot vårt land icke skulle fått medhåll av intransigenta »patrioter» i 1740-talets stil framgår av vad Odhner låter den ryske ministern förtälja om de besegrade partigångarnas resignation. De buro, förklarar han, hellre sitt nuvarande tunga ok än de sågo sitt fädernesland prigsivet åt eld och svärd.³⁶

Påståendet att Ryssland hade något att frukta av Sverige bemötes gärna med ett hånleende. Vad hade det mäktiga Ryssland att frukta av den förkomna, inbördes splittrade svenska staten? Förunderliga logik! Det var icke ett av mössor styrt republikanskt Sverige, det fruktade, utan ett återuppståndet monarkiskt Sverige om icke redan ett av hattarna lett grannland. Vad bryderi det svenska angreppet på Ryssland 1742 kunnat leda till kunde en ännu levande rysk generation berätta om. Och Karl XII:s offensiv mot Rysslands hjärta 1708 hade ej gått ur nationens minne. Träffande säger den nyss citerade tyske historikern: »Die Hüte in Schweden konnten Russland beunruhigen, ein absoluter König konnte es gefährden.»³⁷ Karl XII:s försök att, efter det att ryssarna redan kant-

³⁵ ODHNER, Sveriges historia under Gustaf III, I 1885 s. 173 och 180.

³⁶ ODHNER, a.a. s. 216.

³⁷ E. AMBURGER a.a. s. 268.

huggit hans rike, genom en mot Ryssland riktad offensiv rädda Sveriges integritet hade till sist lett till landavträdelserna i freden i Nystad 1721. Men vad ohägn kunde icke en revanschlysten hatt på Sveriges tron sådan som Gustaf III åstadkomma? »Ryssland kunde», förklarar Malmström, »omöjligen önska Sveriges uppblomstring, så länge kanonerna från svenskt farvatten ännu kunde höras till Petersburg och en stor del av Sverige ännu drömde om att återerövra vad Karl XII hade förlorat.»³⁸ Än om Sverige sade dessa drömmar farväl, tillät jag mig 1915 att utropa.³⁹ Det var i den fria författningen och i mössornas utrikespolitiska resignation, som Katarina II såg fredsgarantier. Må det vara tillåtet, att i frågan om Rysslands politik gentemot Sverige hade defensiv eller offensiv karaktär såsom en ojävig domare än en gång citera nämnde Amburger, som i slutet av nämnda bok förklarar »Für schwedisches Gebiet jenseits der Ostsee hatte Russland kein Interesse und selbst der Wunsch nach Finnland war nur schwach, tauchte nur zeitweise und nur bei einzelnen Staatsmännern auf. Trots der nordischen Politik Panins ist das Verhältnis Russlands zu Schweden in dieser Zeit wie vorher und später defensiv, allerdings vorbeugend defensiv.»⁴⁰

3

Riktigheten av påståendet att Rysslands – och givetvis även Danmarks – inställning till Sverige 1772 liksom »vorher und später» varit defensiv vinner i styrka, om det kan visas, att Sverige, för såvitt Gustaf III varit dess styresman, haft en offensiv inställning vis à vis nämnda stater. En blick på Gustaf III:s utrikespolitik skall visa, att så varit förhållandet i eminent grad.

³⁸ MALMSTRÖM, Smärre Skrifter, s. 347.

³⁹ LAGERROTH, Frihetstidens förf., s. 728.

⁴⁰ AMBURGER a.a. s. 267. Se ytterligare FRYXELLS väl avvägda kritik av gängse föreställningar om en akut yttre fara för Sverige vid frihetstidens slut i hans Berättelser 1872. Del 41, kap. 37.

I februari 1773 ingick Gustaf III en subsidietraktat med samma makt, som varit hörnstenen i hattarnas utrikespolitiska system, och använde pengarna till samma ändamål som dessa, nämligen reorganisation av försvaret till lands och vatten. Det dröjde dock ännu tio år, innan han tänkte på att använda krigsmakten. Först 1783 hade konjunkturerna i Europa blivit sådana, att frestelsen till aktivitet från svensk sida blev dess konung övermäktig. Till en början vände sig Gustafs planer mot Danmark. Den återkommande tanken i Gustaf III:s utrikespolitik var, säger Stavenow, alltid realistisk nog: Norges erövring. För att förverkliga detta, sökte han Rysslands bistånd, men Ryssland, som 1773 slutit ett nytt förbund med Danmark, vägrade. Förgäves sökte han vid ett personligt besök i Paris vinna Frankrikes bistånd. Vad han vann var en fördubbling av subsidierna. Gustaf III har så litet aktat på vad vi sett vara en maxim för mössorna – inga subsidier alls – att han, under sin regering tigt och ibland också fått subsidier av utom Frankrike även Spanien, Holland, England, Preussen, Turkiet, ja slutligen även av Ryssland. Det är efter Gustaf III:s återkomst till Stockholm som den nye ryske ministern Markov får sin regerings order att söka återupprätta ett ryskt parti i Sverige med syfte att omstörta 1772 års författning och tillintetgöra det franska inflytandet. Vid 1786 års riksdag mötte kungen ett kompakt motstånd från alla fyra stånden i nästan allt som han föreslog, men Odhner vitsordar, att oppositionsledarna höllo sig fjärran från de främmande ministrarna. För att återvinna den förlorade folkgunsten beslöt han sig för ett krig, sak samma mot vem. Han har härvid letts av doktrinära motiv. »Il faut une guerre pour caractériser un règne,» har han förkunnat.

Det blev Ryssland, som de svenska vapnen skulle vändas emot. Danmark vägrade att härvid stå kung Gustaf bi. Katarinas hållning till de svenska krigsplanerna är belysande. Hon förklarar i sin instruktion för nämnde minister, att hon 1772 underlät att i kraft av Nystadsfreden § 7 inskrida mot Gustaf III, i

den tanken att den införda envåldsmakten ej skulle medföra skadliga verkningar för henne eller hennes bundsförvanter. Därför hade hon för långa tider framåt vänt sin uppmärksamhet bort från Sverige. Men då Frankrike använde kungens lätt-sinne till att ådraga henne svårigheter, när hon var sysselsatt på annat håll, så såg hon sig nödsakad att återuppliva det forna ryska partiet i Sverige. Någon tanke på erövringar i Sverige hade hon icke utan önskade endast att folkets frihet befästes och bevarades. I den händelse att krig mellan Ryssland och Sverige uppkomme genom kungens förvållande, skulle hon alltid förstå att skilja fäderneslandets söner från dem, som av lidelse och egenlyttiga avsikter slutit sig till det existerande regerings-sättet. Sändebudet skulle klargöra för svenskarna skillnaden mellan hennes avsikter och Frankrikes. Hennes voro oegenlyttiga och gingo ut på frihet och fred för Sverige samt neutralitet vid uppkommande krig, medan Frankrike ville begagna Sverige som verktyg för dess mot Ryssland riktade planer.

Så långt Katarina. Ingen lär bestrida, att hon med sina ord riktigt karakteriserat skillnaden mellan hattar och mössor – å ena sidan av franska subsidier finansierade revanschkrig, å den andra fred och neutralitet. Likheten i planläggning mellan hattarnas krig 1742 och det av Gustaf III planerade var också omisskännlig. Då som nu var Turkiet den ende bundsförvanten. Segern skulle vinnas genom en överrumpling av den ryska huvudstaden, vars belägenhet ju var en av de viktigaste orsakerna till de ryska regenternas ständiga misstro mot Sverige. Och Sverige skulle liksom under hattregimen ingripa i de ryska tronföljdsförhållandena. 1742 gällde det att uppsätta Elisabeth på hennes faders tron, 1788 att sörja för att storfurst Paul insattes i de rättigheter, som tillkommo honom som kejsare och vilka hans moder förhållit honom. Betänkligt var att hon åberopade Nystadsfreden § 7 och betraktade alla, som ställt sig solidariska med 1772 års revolutionskonung, icke som fäderneslandets söner utan som rebeller. Hon skulle dock kunnat

säga sig, att Gustaf III, när han började krig, även enligt RF 1772 gjorde sig till usurpator. Det är också detta hon gör, när hon senare motiverar sin underlåtenhet att genom en motoffensiv ramma sin lika krigslystne som sangviniske fiende. Om hon vore angriparen, måste kungen få hjälp av den svenska nationen, medan han, om han angrepe Ryssland, ej skulle få något bistånd av sina undersåtar. Till sin spets drevs denna åtskillnad mellan Sveriges konung och Sveriges folk i den ryktbara not, som den ryske ministern i Stockholm – han hette 1788 Razumovski – överlämnade till Sveriges utrikesminister och vari kejsarinnan med anledning av påstådda fientliga avsikter hos Ryssland förklarade för hans majestäts ministär även som för alla dem av nationen, som hade någon del i styrelsen, att hennes kejsarliga majestät icke kunde giva dem ett tillförlitligare bevis på sina fredliga avsikter och på det intresse, som hon hyste för bevarandet av deras lugn, än då hon på sitt kejsarliga ord försäkrade dem, att alla de motsatta avsikter, som man kunde tillskriva henne, saknade all grund. Den ryska statschefen hade vänt sig direkt till det svenska folk, för vilket även och ej minst enligt frihetstida uppfattning konungen var representant med exklusiv rätt.

Utifrån samma förutsättning, från vilken den ryska kejsarinnan utgått, nämligen att en fysisk person endast är att betrakta som statsorgan, när han håller sig inom av konstitutionen uppdragna gränslinjer, och att den, som åtlyder en usurpators befallningar, själv gör sig till rebell, tillkom Anjalaförbundet. Vi skola här icke uppehålla oss därmed på annat sätt än att vi erinra om att den paus, som det åvägabragte i den svenska krigföringen, ej utnyttjades av Ryssland för en motoffensiv. Vi vända oss till Danmark, som ju traktatsenligt var skyldigt att bistå Ryssland, för att se, huru det fullgjorde sina förpliktelser. Danmarks ledande minister var vid denna tid A. P. Bernstorff, en brorson till den J. H. Bernstorff, som vid slutet av frihetstiden, om också ej just när revolutionen ägde rum, hade makten

i Danmark. Om den sistnämnde har den danske historikern P. E. Holm förklarar, att han icke hade någon önskan att, trots ovannämnda traktat, minska Sveriges område. Han ville bevara freden i Norden och uppfattade Sveriges integritet som en förutsättning för både freden och jämvikten. På samma sätt tänkte även den yngre Bernstorff. Båda kunna anses som förelöpare till skandinavismen. Att det var till självförsvar och icke av erövringslusta som Danmark slutit sistnämnda traktat med Ryssland behöver knappast sägas. Det var därför ej med liv och lust som det 1788 gick att uppfylla sina förbundsplikter. I stället utvecklade det en älskvärdhet mot sin skandinaviske granne, som man icke kunde tro hörde denna världen till. Det var ju icke heller i Sveriges folk, som A. P. Bernstorff såg sin fiende, utan i dess oberäknelige och otillförlitlige konung. Det svenska folket ansåg han – vi känna igen Katarina II:s tankegång – ej ha någon del av skulden till kriget, då det börjats utan ständernas samtycke. Sverige skulle icke heller behöva anse sig vara i krig med Danmark, då den »auxiliärkår», som från Norge skulle angripa Sverige, skulle anses ställd till Rysslands tjänst och disposition. Med avsikt sökte Bernstorff fördröja dess inryckning i Sverige i akt och mening att bereda landet ytterligare rådrum att skaffa sig fred och – *mirabile dictu* – sätta sina gränser i försvarsskick. Han ville ej veta av någon förminskning av Sveriges område vare sig på den danska eller norska sidan, alldenstund han ansåg ett oförsvagat Sverige nödvändigt för jämvikten i Norden. Odhner, vars berättelse vi återgivit nästan ordagrant,¹ tillfogar reflektionen att utan en oförsvagad konungamakt skulle Sverige i alla fall komma att behärskas av Ryssland och jämvikten bli illusorisk liksom icke Bernstorff skulle vetat, huru det förhöll sig med den ryske ministrernas makt över den svenska riksdagen mot slutet av frihetstiden. Odhner berättar också om huru Bernstorff ingrep mot en rysk amirals övergrepp mot fiskarna vid den skånska

¹ ODHNER, a.a. III s. 170 ff.

kusten och ser däri ett symptom på den samhörighetskänsla, som under den gångna fredstiden efter 1720 vaknat på ömse sidor om Sundet. Men han förgäter, att den mösspolitik, som 1765 ledde till giftermålet mellan den svenske kronprinsen, nu Gustaf III, och en dansk konungs dotter, kan ses som symptom på samma gryende skandinavism.

Vi skola icke följa auxiliärkårens öden och ej heller taga del av huru Danmarks »krig» med Sverige avvecklades. Vi återvända till kriget med Ryssland men blott för att nämna, att det slutade genom freden i Värälä utan territoriell vinst för någon av de stridande. Utan vinst för vårt land hade tusentals svenska – och ryska – liv offrats. Stavenow söker förgäves en vinst däri, att Sverige vann full yttre självständighet. § 7 i Nystadsfreden hade, säger han, icke upprepats. Den förekom emellertid icke heller i Åbofreden 1743. Genom den nationella förklaringen av 1746 var den bragt ur världen för Sveriges vidkommande. Det oriktiga i att 1772 kalla Sverige en rysk satrapi har redan framhållits. Att det varit det 1772–1788 skulle väl icke ens Stavenow vilja påstå. Med det faktiska ryska inflytandet i Sverige var det för övrigt icke förbi. Gustaf III slöt, som redan antytts, efter kriget en subsidietraktat med Ryssland, och efter hans död ha gustavianerna, som förjagats från makten av den forne oppositionsmannen Reuterholm, planerat en av ryska flottdemonstrationer understödd revolution och ställa sig, när denna upptäckts, i Katarinas hägn. Kejsarinnan indrager de ryska subsidierna, underblåser det inre missnöjet mot Reuterholm och tvingar slutligen den svenske regenten, som länge trotsat henne tack vare subsidier, som han erhållit från det revolutionära Frankrike, på knä genom den bekanta kungliga friarfärden till Petersburg, som Stavenow själv med rätta förliknat vid en »vasallfurstes färd till sin suverän för att begära förlåtelse».² Den, som vinner på kriget, eller rättare på Anjala-

² Se LAGERROTH: Rec. av Lydia Wahlström, Gustavianska studier, Forum 1915 s. 512.

förbundet, som svensk opinion uppfattat såsom ett adligt officersmyteri, är Gustaf III personligen, i det att han kan använda adelns impopularitet och sin egen popularitet för att i strid med adeln och i förbund med de ofrälse stånden genomföra 1789 års statsvälvning, som gör honom i det närmaste enväldig.

Vi ha följt Gustaf III från revolution till revolution, ja än längre och hela tiden fått belägg för att det är han, som är den offensive, medan grannarna äro defensiva. Det finns därför intet skäl att tro, att våra grannar, 1772 års revolution förutan, skulle avklippt den frihetstida författningens utvecklingsmöjligheter genom att stycka Sverige. Finlands öde har dock så ofta varit på tal i denna undersökning, att det kan vara skäligt att gå ytterligare framåt i tiden för att se, huru integritetsproblemet för dess vidkommande löstes. Vi kunna då nämna, att Finlands avträdelse på allvar först kommer i fråga på mötet mellan kejsarna Napoleon och Alexander i Erfurt 1808. Ryssland begär då Finland, åtminstone intill Kemi älv. Att Sveriges delning mellan Ryssland och Danmark med Motala ström som gräns varit på tal betraktar Sten Carlsson som ett löst rykte.³ I freden i Fredrikshamn 1809 har gränsen mellan Ryssland och Sverige dragits längs Torne och Muonio älvar. Så som kriget skötts från svensk sida – ryssarna hade kunnat rycka fram ända till Umeå – var det icke underligt att deras pretentioner stegrats. Att de icke begärde mera visar viss moderation. Säkerligen skulle de kunnat besätta hela Sverige. En annan sak är att det ej varit politiskt möjligt att behålla vad de erövrat. Den europeiska jämvikten var nu som alltid en faktor att räkna med. Alldeles orimligt ter sig vid jämförelse med förhållandena 1809 att grannarna skulle 1772 velat eller kunnat dela Sverige. Det kan vara skäl att avsluta denna del av uppsatsen med Valentins ord.⁴ »Det är möjligt att Ryssland lyckats slita Finland från

³ STEN CARLSSON, Gustaf IV Adolfs fall, 1944 s. 234 f.

⁴ VALENTIN, Kabinettpolitiken och kolonierna i Världshistorien, utg. av Sven Tunberg och S. E. Bring X 1930 s. 500.

Sverige, om frihetstidens författning ägt bestånd, men det är ett faktum att så skedde under det gustavianska statsskickets tid. Hela Sverige hade Ryssland näppeligen kunnat taga. Det hade de mellan- och västeuropeiska makterna måst förhindra i jämviktens intresse.»

4

Vi ha hittills lagt en s.a.s. negativ aspekt på vårt ämne och därvid konstaterat, att mänskligt att döma inga utrikespolitiska hinder skulle lagts i vägen för utvecklingen av det frihetstida statsskickets principer och ej heller för utvecklingen av de principer, som proklamerats av det parti, som innehade makten, då statsskicket gick i kvav, och vilka också måste sägas bäst ge uttryck för vad som för tidevarvet var säreget. Vi vilja nu anlägga en positiv syn på ämnet, i det vi fråga, om icke efter 1772 företeelser framträtt i Sveriges historia, som visa hållfastheten i nämnda principer.

Vad vi då först kunna konstatera är, att den inre politik, som Gustaf III fullföljde även närmast efter statsvälvningen, manifesterad framför allt i en humanitär lagstiftning, står i bästa överensstämmelse med mössornas idéer, sådana de mest vidsynt komma till uttryck i Chydenius' skrifter och i Keppleri memorial om odalståndens privilegier, enkannerligen dess introduktion. Med allt skäl har Gustaf III inrikespolitiskt sett karakteriserats som mössa.¹ Nämnda aktstycken innehålla så många uppslag till förbättring av deras ställning, som leva på samhällets skuggsida, att det skulle dröja länge, innan de kunde fullföljas i praktiken. Särskilt tänker man på krav på reform av tjänstehjonsstadgan med allt vad den rymde av för människovärdet kränkande bestämmelser.

Men även inom utrikespolitiken möter man under Gustaf III och sedan även under förmyndarregeringen och Gustaf IV

¹ Se SALLNÄS, Gustaf III som inrikespolitiker – hatt eller mössa? i Festskrift till Gottfrid Carlsson 1952.

Adolf ett företag, som i hög grad passar in i mössornas tankevärld, i det att det öppnade möjlighet för att förena politisk neutralitet med aktivitet, nämligen de överenskommelser, som träffades 1780 mellan Ryssland, Sverige och Danmark, 1794 mellan Sverige och Danmark och 1800 mellan Ryssland, Sverige, Danmark och Preussen om väpnad neutralitet under andra makters strider till sjöss, på basis av grundsatsen att fritt skepp gör fritt gods utom för krigskontraband. Även Katarina II:s ovannämnda propos om en allians mellan de tre stater, som hade en holstein-gottorpsk dynasti, Sverige, Ryssland och Danmark, skulle kunnat tilltala mössorna. Den avsåg ju icke att Sverige skulle engagera sig enligt franskt mönster i strid mot makter, med vilka Ryssland förde krig. Vi hänvisa till Katarinas ovan refererade not. Ett förbund med Ryssland för tankarna till 1812 års politik. Denna ledde ju till att Karl Johan, inspirerad av den ryske bundsförvanten, styrktes i sina absolutistiska tendenser och i en särskild familjetraktat fick en garanti för sin dynastis fortsatta besittning av Sveriges tron, som erinrar om Nystadsfreden § 7.² En sådan infektion skulle ej varit att befara, om en frihetstida regering suttit vid makten i Sverige och ovannämnda holstein-gottorpska familjeallians kommit till stånd. Snarare hade man, att döma av det intresse för Sveriges fria statsskick, som ryska stormannakretsar gång efter annan lagt i dagen, kunnat förmoda, att en uppmjukning av den ryska fursteabsolutismen skulle blivit följd. Och för det danska enväldet kunde man förväntat, att alliansen blivit direkt farlig särskilt med hänsyn till det Oldenburgarna underkastade land, med vilket Sverige delade den skandinaviska kontinenten. Norrmännen voro redan inne på den väg, som ledde till Eidsvolls-författningen av 1814.

På det konstitutionella området dominerar ur de synpunkter, som här anläggas, det bekanta von Engeströmska förslaget från

² Se CARLSSON-ROSEN, a.a. II s. 324.

slutet av Gustaf III:s regering.³ Allmänt betraktas det som en gengångare från frihetstiden. Detta är icke helt riktigt. Förslagsställaren, kanslirådet von Engeström, har icke accepterat den rättskonstruktion, från vilken grundlagsstiftarna utgått 1719, och enligt vilken ständerna äro maktägande »nu och framdeles», utan accepterat hovpartiets uppfattning av regeringsformen såsom ett kontrakt mellan konung och ständer. Konungen har ej blott initiativ utan även veto i lagfrågor. Någon möjlighet för en regerande riksdag existerar icke. Någon ställning för denna såsom högsta justitierevision känner han icke. Men han vidhåller vad vi ovan kallat den konstitutionella principen, dessvärre dock ännu i den formen att konungen voterar tillsammans med sitt råd. Ämbetsutnämningar äga rum i konungens kabinett.

Den parlamentariska principen från frihetstiden har von Engeström icke blott accepterat utan av densamma dragit de konsekvenser, som ovannämnde reformivrare påyrkat. Riksråden utses av riksdagen från riksmöte till riksmöte med möjlighet till omval. Inga bördshänsyn tagas. Den medverkan av konungen, som frihetstiden medgivit i form av rätt att utse råds-herrar inom av ständerna uppgjorda förslag och efterhand reducerat till ett minimum, är helt eliminerad. Det krav på enighet mellan riksdagens elektorer, som vållat åtskilligt bryderi, existerar ej mer, ty inga elektorer omnämnas i förslaget. Någon konkurrens om regeringsmakten behöver rådet icke befara, ty något sekret utskott finns icke mera. Alla hinder, som under frihetstiden stodo i vägen för uppkomsten av en stark regering, äro avlägsnade. Någon uttrycklig tillåtelse för rådsledamöterna att deltaga i folkrepresentationens förhandlingar för att försvara kungliga propositioner förekommer icke i förslaget, men icke heller kan man därur utläsa något förbud för dessa att låta sig väljas till ledamöter därav eller något påbud för dem att

³ Se LAGERROTH, Var det von Engeströmska författningsförslaget reaktionärt? Statsv. Tidskr. 1936 och däri anförd litteratur.

avgå därur, om de därtill utkoras. Riksdagen kan så mycket hellre vid val av råd låta sig ledas av politiska skäl allena som en särskild riksrätt av ojäviga domare avgör mål, som efter företagen protokollsgranskning resas mot rådets ledamöter för begångna ämbetsbrott.

Den demokratiska principen är av von Engeström tillämpad med en konsekvens och en radikalism, som förvånar. Privilegie- och ståndssamhälle avlyses. I sina särskilda anteckningar har han tillmötesgått de ofrälse kraven från frihetstiden, i det att han är med på att alla skola njuta adliga privilegier. Det är ett medgivande utöver vad Gustaf III gick med på i 1789 års FSA. Resterande adelsprivilegier ha befunnits vara så få och betydelselösa att de helt kunna avskrivas. Adeln avstår från vad v. Engeström kallar personliga privilegier, vari ingått så väl företrädesrätten till högre ämbeten som ensamrätten att inneha frälsejord. Däremot bli de reala privilegierna, dvs. de friheter från skatt, som i skiftande utsträckning äro vidhäftade viss jord, bestående. Att upphäva dem har synts vara ett ingrepp i äganderätten, vem nu än vore i besittning därav. Bevarandet av de kamerala olikheterna är så mycket mer ofrånkomligt, som rätten att välja riksdagsledamöter knytes till jord eller – med hänsyn till städerna – fastighetsinnehav. Nordencrantz' krav på en odalmanntingsdag, beredd att avlösa den ämbetsmannantingsdag, som man de facto hade sedan länge i Sverige, har efterkommit. Tydligt ha även fysiokratiska doktriner gjort sig gällande. Alltgenom utses dock icke riksdagen genom val. Säteriägare och rusthållare äro självskrivna. Och de val, som förekomma, äro icke allmänna utan om också ej längre ståndsså dock klassval. Gruppvis välja var för sig ägare av frälsehemman, innehavare av krono- och skattehemman, innehavare av stadsjord och hus i städerna, bruksidkare, boställsinnehavande officerare samt, med hänsyn till att också de ha boställen, biskopar och präster. Någon intresserepresentation är dock ej avsedd. Rösträttsvillkoren äro betingade av att den, som äger jord i

Sverige, anses mera sammanknuten med riket än den, som ej har fast egendom. Det är ungefär samma tanke, som motiverat arvriket. Arvkonungen ansågs dela öde med riket på ett intimare sätt än den, som vinner kronan genom val.

En mäktig admonition att låta hela folkets intresse och icke något gruppintresse bli bestämmande vid riksdagsärendenas avgörande ligger i det nya namn, som folkrepresentationen erhölet. Den kallas nämligen svenska folket. Namnet kan tekniskt sett anses mindre lyckligt, då riksförsamlingen rimligen ej kan omfatta hela svenska folket utan endast representera det, låt vara så att enligt ovannämnda fiktion varje individ tänkes däri vara personligen närvarande. »Folketing», som nu användes i Danmark som benämning på folkrepresentationen i dess helhet och ej som förr blott på andra kammaren, hade varit lyckligare. Odalting, motsvarande Norges odelsting, kunde också låtit sig försvaras såsom en honnör åt Nordencrantz och Keplerus och dem, som under frihetstidens slut kämpade för odalmannaprivilegier. Kanslirådet von Engeström kan tänkas ha erinrat sig den maning, som Nordencrantz 1769 ställt till stånden: att blanda sig med varandra, giva privilegierna avsked och bliva en enhetlig kropp att med samlad styrka arbeta på rikets och icke envar på sitt stånds enskilda fördelar. Rimligen har han också haft för ögonen att de franska riksständerna nyss sammanslutit sig till en nationalförsamling, vad i sin ordning torde inspirerat Thorild till de ord, som av honom riktades till Gustaf IV Adolfs förmyndarregering och drevo honom i landsflykt: slopa rikets fyra obestånd och gör oss till ett folk.

»Svenska folket» utgör en enda kammare. Enkammersystemet är ju också den representationsform, som bäst rimmar sig med parlamentarismen. Det är, såsom redan nämnts, slut med den dubbling av representation, som tillvaron av ett sekret utskott, bemyndigat att definitivt avgöra en del riksdagsärenden, lett till under frihetstiden. Utskott med allenast utredande funktioner utses till samma antal som regeringsdepartementen

och icke, såsom varit förhållandet under gustaviansk tid och även efter 1809, med hänsyn till riksdagens skilda funktioner. Förslagsställaren försmår emellertid också att utnyttja skillnaden mellan självskrivna och valda riksdagsledamöter för att skapa ett överhus. Tvåkamarsystemet hade dock inhemska anor lika väl som enkamarsystemet. Det döljer sig under storhetstiden bakom adelns krav på att ej kunna överröstas av de tre ofrälse stånden: tillsammans med råd och krigsbefäl innehade adeln tre röster dvs. lika många som de tre ofrälse stånden tillsammans. Det lekte också den främste av Gustaf III:s medhjälpare 1772, J. M. Sprengporten, i hågen. Adel och biskopar skulle som i England utgöra ett överhus, borgare och bönder ett underhus.⁴ Ett liknande tvåkamarsystem ingick också i Gustav III:s sista författningsplaner.⁵ Man kan också säga, att den söndersprängning av riksdagen i två halvor, som hotade bli följderna av privilegiestriden vid frihetstidens sista riksdag, skulle kunna ha lett till en uppdelning i över- och underhus, varvid dock det senare skulle dominerat efter numerär beräkning och det ej minst vid rådsvalen. En historiker har också i sådant sammanhang talat om underhusparlamentarism.⁶

I den Engeströmska enkammarriksdagen voterar utan hänsyn till de gruppbildningar, varur den utgått, alldeles som fallet varit i vart stånd för sig under frihetstiden. Med fyrståndsrepresentationen försvinner också det problem, som enligt vad ovan framhållits vållat så mycket bryderi under frihetstiden, nämligen huru ur fyra stånds skiljaktiga beslut ett gemensamt riksdagsbeslut skall framgå. Förslagsställaren har behjärtat det klagomål, som även under gustaviansk tid lät höra sig, nämligen att »vi intet voro under ett tak i våra rådplågningar att upplysa varandra varom vi merendels voro överens i våra diskurser». Debatter skola framdeles föras och beslut fattas i samma rum.

⁴ HALLESVIK i Statsv. Tidskr. 1962, s. 403.

⁵ Se BRUSEWITZ, Gustaf III:s sista författningsplaner, Hist. Tidskr. 1912 s. 210 ff.

⁶ HALLESVIK, a. a. s. 393.

Riksdagsarbetet förenklas i så betydande grad att dess slutförande inom den tid av tre månader, som länge ansetts som normal, ej ter sig illusorisk. Fast periodicitet – vart tredje år – skall gälla liksom under frihetstiden. Men under den tid riksdagen ej är samlad upphör den ej att existera, såsom fallet varit tidigare. Valen bli gällande för tre år, varför en urtima riksdag utan större omständligheter kan sammankallas när som helst. Fasta legislaturperioder var något, som Sverige skulle lyckliggöras med först 1866 och då efter norskt mönster.

Till den publicistiska principen får von Engeström endast på så sätt anledning att taga ställning, att han i en liten skrift om »upplysning» uttalar sig för samma offentlighet beträffande publika handlingar, inclusive riksdagshandlingar, som 1766 års tryckfrihetsförordning stadgat. Det kan icke råda något tvivel om att han icke också i andra stycken bejakat denna frihetstida grundlag.⁷

Sådant ter sig i stora drag det författningsförslag, kring vilket den adelsgeneration och den adelskrets samlat sig, som genom en motrevolution, eventuellt med uppoffrande av »tyrannens»

⁷ ANDERS LARSON har i sitt postuma verk »Sammansvärjningen mot Gustaf III» (Offsettryck 1936) vänt sig mot mitt påstående i nämnda uppsats i Statsv. Tidsskrift 1936, att von Engeströms inställning till representationsfrågan är anti-byråkratisk, och därvid bl.a. framhållit, att många husägare i städerna voro ämbetsmän. Det var dock icke meningen att överlag utesluta dessa från valrätt, aktiv och passiv, utan blott att de icke i kraft av ämbetet finge taga sådan rätt i anspråk, vad ju icke heller var förhållandet enligt frihetstidens författning. Om von Engeström åsyftat att s.a.s. bakvägen gardera den kår, han tillhörde, intresserar mig mindre. Vad det för mig här kommer an på att framhäva är, att konsekvensen av den princip, som han engagerat sig för, hade blivit om icke allmän rösträtt så dock allmänna val. Dateringen av de olika utkasten i privilegiefrågan intresserar mig också mindre. Huvudsaken är att för von Engeström den konstitutionella friheten vägde tyngre än adelsprivilegierna och att han till sist stannat inför att alla skulle njuta adliga privilegier, vad ju blott var en paradoxal beteckning för en fullständig privilegieutjämning. Jag har fäst mig vid Larsons uttalande, att de ofrälse stånden voro ovilliga att till priset av en sådan utjämning – vad ju var mer än de uppnådde genom FSA, 1789 – tillsammans med adeln medverka till att den politiska friheten återställdes.

liv, ville återupprätta den konstitutionella frihet, som Gustaf III gjort slut på 1789. Det är svårt att förneka den logiska klarhet och tankereda, med vilken systemet uppbyggts. I största utsträckning pekar det framåt. Att stämpla det som reaktionärt är uppenbart oriktigt. Det är sant att det griper tillbaka på frihetstidens statsskick men icke för att s.a.s. anamma det med hull och hår. Det är dess bärande idé, dess ledande principer, som förslaget bejakar, men det försöker därav utdraga dess konsekvenser under bortrensande av allt som logiskt sett icke hör samman därmed utan är tidsbetingat och övergående. Frihetstidens författning blir icke därigenom mindre beundransvärd. De premisser, ur vilka sådana konsekvenser kunna dragas, äro beundransvärda i och för sig. Det är sant att det Engeströmska förslaget är behäftat med brister. Dit hör – utom en del bestämmelser, som osmälta övertagits från föregående tid och här kunnat förbigås som oss ovidkommande – gruppvalen till riksförsamlingen, men de ha sin grund i en inkonsekvens, som antingen samtida kritiker eller utvecklingens egen logik skulle rensat bort lika väl som von Engeström själv gjort beträffande inkonsekvenser i det frihetstida författningssystemet. Riksentresset och ej klassintressena var ju förslagens bärande idé.

Det Engeströmska förslaget ter sig som ett i hög grad beaktansvärt moment i den svenska adelns sekler långa kamp mot konungamakten för de konstitutionella idéerna. Man har just i dess inställning till Gustaf III tyckt sig kunna iakttaga en vacklan. Dess hållning 1789 och åren därefter skulle vara en inversion av dess hållning 1772. Sistnämnda år rustade sig de ofrälse till kamp mot adelns privilegier samtidigt med att de vis à vis konungen yrkade på att få draga de konsekvenser i fråga om regeringens sammansättning, som parlamentarismen påkallade. Adeln bärgade sina privilegier genom att sluta upp kring konungen, som sedan med dess bistånd återupprättade det personliga regementet. 1789 lyckas konungen att med de ofrälse ståndens hjälp för priset av en privilegieutjämning, som han

innerst inne icke ville veta av, återupprätta enväldet, i varje fall i vad som var väsentligt och detta i kamp med adeln, som ville bevara både konstitutionalism och privilegier. Konstruktionen är dock missvisande. En yngre forskare, Hallesvik, har med rätta framhållit, att även 1772 för adelns majoritet – och dit hörde båda partiernas bästa män – var den konstitutionella friheten dyrbarare än privilegierna.⁸ De, som fylkade sig kring konungen var de ungdomar, som bildade »Svenska botten». »Ceci est un ameusement de la jeunesse», skriver den franske ministern.⁹ De, som bragte kungen seger, var, som en annan forskare påvisat,¹⁰ det militärbefäl, officerare och underofficerare, frälse eller ofrälse, som bl.a. av missnöje med de indragningar, som mössorna gjort vid försvarsverket, ropade ja till kungens och hans medhjälparens propos om attack mot ständerväldet. Vid slutet av Gustaf III:s regering är adeln eller åtminstone den krets, för vilken von Engeström är exponent – det fanns också en ännu mer radikal krets av »kungamördare»¹¹ – beredd att offra alla privilegier för att rädda den konstitutionella idén eller rättare för att tillämpa den i frihetstidens anda. Konungen vann seger både 1772 och 1789, därför att han var den mera drivne taktikern och hade den militära styrkan till sitt förfogande. De ofrälse visste 1789 inga andra gränser för sin flathet i konstitutionellt avseende än den att de ej ville gå med på att avskaffa riksdagen. Adeln har in i det sista spelat den roll av konstitutionalismens förkämpe, som den påtagit sig vid medeltidens krön. Energin har dock skiftat. 1772 föll adeln till föga för ett fait accompli. 1792 ledde oppositionen till ett planlöst attentat. Den svenska adeln lät sig ej degraderas till en hovadel enligt Montesquieus tes: point de monarche, point de noblesse.

⁸ Se HALLESVIK i Statsv. Tidskr. 1962 s. 389.

⁹ Ibidem s. 387.

¹⁰ Se SALLNÄS i Hist. Tidskr. 1954 Det ofrälse inslaget i 1772 års revolution.

¹¹ Se KARLBOM, Bakgrunden till 1809 års RF, 1964 s. 99 ff.

Vi har härmed hunnit så långt fram i tiden efter frihetstidens utgång som en konstitutionell debatt kontinuerligt pågår. Efter 1792 tystnar den helt. Det synes vara ute med frihetstidens alla fyra principer. Först från och med 1809 kan Sverige åter sägas ha en författningshistoria. Det vore frestande att ingående pröva, huru det då gick och sedan gått för dessa principer. Därom skall dock här endast göras några erinringar.

Det är allom känt, att 1809 års män på ett eklatant sätt desavouerat frihetstiden i fråga om både konstitutionalism och parlamentarism. Det kan vara nog att citera konstitutionsutskottets ord: »konungens statsråd utgör icke en i hans styrelse deltagande corps, tillsatt av riksens ständer». Den demokratiska principen tillgodoses genom att alla adliga privilegier av verklig betydelse raseras. De kamerala olikheterna i fråga om jorden bli dock bestående och även och framförallt fyrståndsrepresentationen. Endast den publicistiska principen godtages helt. Konstitutionsutskottets memorial av den 2 juni 1809 är genomsytrat av respekt för den allmänna opinionen. RF § 86 har formen av en magistral definition av den tryckfrihet, som 1766 beskärdes det svenska folket. Och en ny tryckfrihetsförordning kommer till stånd, som lika väl som den frihetstida gör skäl för namnet.

Först vid 1800-talets mitt kommer en avgörande förändring av Sveriges författning till stånd. Den konstitutionella principen vinner en avgörande seger i praxis om också utan ändring av regeringsformens text. I och med att Louis De Geer 1858 blir premierminister är det slut med »allenastyrandet». Konungens rådgivare kunna ej längre undgå ansvar inför riksdagen för konungens beslut genom att reservera sig till protokollet. Konungen måste följa de råd, som statsrådet ger honom, med risk att det annars avgår. Åter styr han riket med, således icke utan, än mindre mot råds råde. Frihetstidens konstitutionella princip är räddad för – mänskligt att döma – all framtid. Vid

samma tid gör också den demokratiska principen stora landvinningar genom 1866 års RO. De allmänna valen avlösa ståndsvälden, något som under frihetstiden hägrat endast som en konsekvens av dess parlamentariska princip. Fyrståndsrepresentationen går till historien. Den avlöses dock ej av ett enkamarsystem, såsom de frihetstida principernas målsman framför andra under gustaviansk tid tänkt sig, utan av ett tvåkammersystem, närmast efter amerikanskt mönster. Någon parlamentarism är det icke fråga om. Minnet av frihetstidens parti-strider lever ännu friskt och håller vid liv motviljan mot det som är parlamentarismens förutsättning, en motsättning mellan regeringsparti och oppositionsparti. Och det enda fullt organiserade parti, som kommer till stånd inom kammarriksdagen vid dess start, är ett utpräglat klassparti utan regeringsprogram. Grundskatternas avskrivning är dess lösen. När detta mål är nått och skillnaden mellan privilegierad jord och oprivilegierad upphävd, är dess saga all. Också denna reform kan ju anses som en seger för demokratin. Det är ute med vad von Engeström kallade de reala privilegierna.

Först under 1920-talet äga författningsändringar rum av en sådan art att de här böra omnämnas. Den demokratiska principen vinner en så stor seger att frihetstidens politiker knappast kunnat tänka sig en sådan. Allmän och lika rösträtt inom så väl stat som kommun för både man och kvinna genomföres. Allmän och lika rösträtt hade frihetstidens debattörer endast sporadiskt talat om såsom en utopisk konsekvens av demokratin. Rösträtt för kvinna hade förekommit inom både borgar- och bondestånd, men detta därför att rösträtten betraktats som ett appendix till fastighetsinnehav. Demokratiskt i enlighet med nutida krav kan frihetstidens statsskick icke sägas ha varit. Men därför har man icke rätt att säga, att det under frihetstiden brukliga slagordet »meniga svenska folket» var en vacker fras, lämpad att beslöja den strävan, som »the upper ten» skulle haft att kujonera de breda lagren. Lika litet bör man säga, att fri-

hetstidens ständervälde var ett maskerat ämbetsmannavälde. Jag hänvisar till den utredning av förhållandet mellan byråkratism och antibyråkratism under frihetstiden, som Sten Carlsson verkställt i sin bok »Byråkrati och borgarstånd under frihetstiden» (1963). Innan jag återger den jämförelse, som han i bokens slutrader gör mellan folkrepresentationen i Sverige och i andra länder, vill jag blott erinra om att Englands ledande samhällsklass, the gentry, under 1700-talet använde sin maktställning i parlamentet för att genom skiften, fastställda i en serie s.k. enclosure acts, förinta det självägande bondeståndet, the yeomanry. Sten Carlsson skriver: »Det fanns under l'ancien régime i hela Europa ingen folkrepresentation, som i så hög grad som den svenska ståndsriksdagen var förankrad i breda folklagers arbetsliv och föreställningsvärld.»

Nu, dvs. i mitten av 1960-talet, står man i begrepp att inskriva den parlamentariska principen i grundlagen. Därom äro alla ense. Oense är man däremot om man skall behålla tvåkammerssystemet eller övergå till enkammersystem, som bäst passar samman med parlamentarismen. I 1954 års författningsutredning är det fortfarande den engelska parlamentarismen, som åberopas såsom mönster. Frihetstidens legala förutsättningar för parlamentarism omtalas men icke det tvåpartisystem, som gav möjligheter att tillämpa ett sådant styrelsesätt i det politiska livet. Dock måste sägas, att den nutida svenska parlamentarismen står långt efter den frihetstida, när det gäller trohet mot den parlamentariska principen. I vägen för dess realisering är riksdagens uppdelning på två kamrar. Dualismen mellan dem har visserligen så till vida försvunnit, som båda ge uttryck för folkopinionen, men i första kammaren dröjer sig – med hänsyn till bestämmelserna om dess rekrytering – föråldrade åsikter kvar – man talar om eftersläpning – men det bör vara dagens opinion, dvs. vad det svenska folket önskar den dag då andra kammaren väljes, som bestämmer regeringsbildningen. Större svårigheter vållar partiväsendet. Sverige har nu fyra de-

mokratiska partier och därtill ett låt vara fåtaligt parti, som anslutit sig till en diktaturideologi. Det skulle kunna sägas motsvara frihetstidens hovparti, som sökte sätta käpp i hjulet vid hattars och mössors växling av regeringsinnehav. Intet parti har praktiskt taget någonsin haft absolut majoritet i båda kamrarna. Ett av partierna, det socialdemokratiska, har dock en så stark ställning att det under tre decennier kunnat behålla regeringsmakten. Otåliga bida de borgerliga partierna ändan på dess herravälde. Det är ute med den rytmik, som präglade frihetstidens parlamentarism och väl får anses höra till parlamentarismens väsen.

Undersökningen är härmed slutförd. Tiden är inne för ett slutomdöme. Det kan ej bli annat än positivt. Den fråga som är immanent i rubriken – var frihetstidens statsskick utvecklingsdugligt? – besvaras med ja. Det hade i den stund det gick under stora utvecklingsmöjligheter. Det har glatt mig att se, att *historikerna* ha en annan inställning till det frihetstida statsskicket nu än för 50 år sedan. Det avgörande har dock blivit, att *historien* givit det upprättelse.

Fredrik Lagerroth

ZUSAMMENFASSUNG

Die Entwicklungsmöglichkeiten der Staatsform der Freiheitszeit

Vier wichtige Prinzipien gaben der Staatsform Schwedens während der Freiheitszeit (1719–1772) ihr Gepräge:

1. Das konstitutionelle Prinzip, das sich auf das Verhältnis des Königs zum Rat bezieht und vorsieht, dass der König bei seinen Beschlüssen den Vorschlägen zu folgen hat, welche die Majorität innerhalb der beratenden Kammer ihm vorlegt.

2. Das parlamentarische Prinzip, das sich auf das Verhältnis des Reichsrats zu den Reichsständen oder dem Reichstag bezieht, und das darauf hinausläuft, dass die Stände realiter den Reichsrat sowohl ein- wie absetzen.
3. Das demokratische Prinzip, das sich auf das Verhältnis der Stände zum Volk bezieht und vorsieht, dass jene durch Wahl von ihren jeweiligen Standesgenossen im Heimatort ausersehen werden, mit der wichtigen Ausnahme, dass die Häupter der Adelsfamilien und die Bischöfe automatisch Mitglieder des Reichstags sind.
4. Das publizistische Prinzip, das die Pressefreiheit betrifft, d.h. die gesamte Atmosphäre nicht nur des politischen, sondern des geistigen Lebens überhaupt. Es erhielt seine offizielle Anerkennung in der Pressefreiheitsverordnung von 1766.

Durch die politische Umwälzung von 1772 wurden das erste, zweite und vierte dieser Prinzipien aus dem schwedischen Staatsrecht ausgelöscht. Das dritte hatte insofern Bestand, als ein Reichstag, dessen Zusammensetzung dieselbe war, wie in der Freiheitszeit, weiterhin zusammentrat. Nach und nach kamen aber auch die drei übrigen Prinzipien sämtlich wieder zu Ehren. Das demokratische Prinzip aber errang Siege von einem Umfang, den sich nicht einmal die eifrigsten Verfechter der Reichstagsgewalt im 18. Jahrhundert hatten träumen lassen. Die Darstellung, die der Verfasser in seinem Bericht über die Schicksale der Prinzipien der Freiheitszeit nach dem Aufhören der Freiheitszeit selbst gibt, kann als eine Ehrenrettung aller vier bezeichnet werden. Es kann als Beweis für die innere Lebenskraft der Staatsform und ihre Entwicklungsmöglichkeiten dienen, dass ihre Prinzipien wieder zur Anerkennung gelangten. Die Steine, welche die Bauleute von 1772 und – soweit es das konstitutionelle und parlamentarische Prinzip betrifft – auch die von 1809 verworfen haben, sind zu Ecksteinen des schwedischen Verfassungsgebäudes unserer Tage geworden.

Von vielen, ja den meisten Seiten, wird diese Beweisführung, auch wenn sie an und für sich richtig sein sollte, nicht als ausreichend angesehen. Die Verfassungsentwicklung der Freiheitszeit wäre, meint man, wenn sie unabhängig vom Eingreifen aller einheimischen Machtfaktoren hätte fortgehen können, ebenso plötzlich und unvermittelt, wie es 1772 geschah, dadurch unterbrochen worden, dass unsere Nachbarn Schweden annektiert und zerstückelt hätten. Wie all-

gemein diese Auffassung auch bei Wissenschaftlern wie Laien herrschen mag, ist sie doch unbegründet. Zu einem Angriff auf Schweden hatten sich Russland, Preussen und Dänemark nur unter der Voraussetzung gegenseitig verpflichtet, dass das einträfe, woran die Politiker der Freiheitszeit zu allerletzt mitwirken wollten, nämlich die Restauration der schwedischen Monarchie. Da diese drei Staaten nicht eingriffen, obgleich am 19. August 1772 der casus foederis eintrat und Schweden damals sein Verteidigungswesen noch nicht reorganisiert hatte, bleibt es fraglich, ob sie es getan haben würden, falls die Verfassung der Freiheitszeit in Kraft geblieben wäre. Dass die Revolution eine gegen die Nachbarn gerichtete Offensive war, zeigte die spätere Entwicklung.

Es wird wohl auch die Meinung vertreten, die berüchtigte ausländische Korruption in Schweden sei ein Gift gewesen, das im Laufe der Zeit Schwedens politisches Leben zerstört haben würde, ungefähr so wie der Branntwein später nahe daran war, die physische Gesundheit unseres Volkes zu vernichten. Der schwedische Historiker Harald Hjärne hat jedoch darauf hingewiesen, dass es sich bei der als Korruption bezeichneten Erscheinung im grossen ganzen um eine Form der Entlohnung handelte, die notwendig war, um fehlende oder unzureichende Gehälter zu ersetzen und es im allgemeinen dem guten Willen bei schwachen Finanzen zu ermöglichen, für einen guten Zweck zu wirken. Und der deutsche Historiker Erik Amburger betont, dass die „Mützen“, von denen behauptet wird, sie seien vor anderen für russisches Geld käuflich gewesen, ihrer Überzeugung entsprechend stimmten. Besonders die Parteiführer, sowohl bei den Mützen wie bei den „Hüten“, sind Amburger zufolge über den Verdacht der Bestechlichkeit erhaben. Die einzige Ausnahme war der Führer der Hofpartei.

Die Frage, ob die Staatsform der Freiheitszeit Entwicklungsmöglichkeiten in sich barg, hat der Verfasser mit einem kategorischen „Ja“ beantwortet. Diese seine Auffassung ist nicht neu. Er hat sie bereits in seiner Dissertation von 1915 „Frihetstidens författning“ (Die Verfassung der Freiheitszeit) ausgesprochen. Dass der Verfasser diese Frage hier noch einmal aufgegriffen hat, geschah mit Rücksicht auf die Literatur, die seitdem erschienen ist. Der Verfasser konstatiert, dass die Geschichte als Wissenschaft vom Vergangenen ihm in vielen Stücken recht gegeben hat. Mehr noch hat es jedoch zu bedeuten, dass die Geschichte als Entwicklungsverlauf der Freiheitszeit ganz und gar recht gegeben hat.